

HELLENIC REPUBLIC
National and Kapodistrian
University of Athens
EST. 1837

PROCEEDINGS AND PHOTO ALBUM FROM THE OFFICIAL
PRESENTATION OF THE **RELIGIOUS STUDIES
LABORATORY (RELIGLAB)** OF THE NATIONAL AND
KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS

A special issue by *Theophany* Journal (Proceedings 1)

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΚΑΙ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΛΕΥΚΩΜΑ ΤΗΣ
ΕΠΙΣΗΜΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗΣ ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ
ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΑΣ (RELIGLAB) ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ
ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Ειδική έκδοση του περιοδικού *Theophany* (Σειρά Πρακτικά 1)

THEOPHANY
Journal

DISCLAIMER

Theophany International Journal, is an official publication of National and Kapodistrian University of Athens (NKUA), owned and directed by Professor Dr. Dr. Spyridon Tsitsigkos, is **temporarily collaborating** with the Laboratory of Religious Studies (*ReligLab*) NKUA and its not owned by it.

ΔΙΕΥΚΡΙΝΗΣΗ

Το Διεθνές Επιστημονικό περιοδικό *Theophany*, εκδίδεται από την Υπηρεσία Εκδόσεων του ΕΚΠΑ, διευθύνεται δε από τον Καθηγητή Δρ. Δρ. Σπυρίδωνα Τσιτσιγκο, **συνεργάζεται προσωρινά** με το Εργαστήριο Θεησκευολογίας (*ReligLab*) του ΕΚΠΑ και δεν ανήκει στα περιουσιακά του στοιχεία.

THE LABORATORY OF RELIGIOUS STUDIES OF THE NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS

The **Laboratory of Religious Studies of the National and Kapodistrian University of Athens** (NKUA) belongs to the Department of Social Theology and Religion of the Theological School of the National Kapodistrian University of Athens. The Laboratory treats educational and research needs of the academic community in the subject of Religion and its interdisciplinary approach in relation to individual subjects. It is related to the management of World Religious Heritage and aims to connect the Department of Social Theology and Religion with modern production processes.

The sectors in which the Laboratory is mainly active are:

- Psychology of Religion
- Philosophy of Religion
- Sociology of Religion
- History of Religions
- Interreligious Dialogue
- Religious Literature, Religious Art
- Methodology of the Science of Religion

The Laboratory encourages interdisciplinary and inter-institutional collaborations and initiatives, which promote the Science of Religion in Greece, but also internationally.

Indicative cycle of activities:

- Covering at postgraduate level the laboratory and teaching needs of the Department of Social Theology and Religion as well as other Departments of the National and Kapodistrian University of Athens in matters that fall within the knowledge area of the Laboratory.

- Upgrading the teaching methods in the Department of Social Theology and Religion of the National and Kapodistrian University of Athens in what concerns the science of Religion.
- Development of educational, research and related activities.
- Organization of seminars, symposia, conferences, lectures and the participation of the Laboratory in corresponding events.
- Making publications and editions in electronic and/or printed form.
- Creating research programs and taking initiatives for research programs in the context of educational academic exchanges.
- Development of interdisciplinary research among the different academic subjects treated by the National and Kapodistrian University of Athens and/or other Universities and educational Institutions.
- Any form of collaboration with research centers and academic institutions, Greek and foreign, as long as the scientific goals coincide, go hand in hand and complement each other with those of the Laboratory.
- Cooperation with Public Bodies, Organizations, Churches, Institutes, Libraries, Scientific Societies and private companies in Greece and abroad.
- Participation of 1st and 2nd cycle graduate students, specialist scientists and researchers, Teaching staff and faculty members in projects and actions of the Laboratory related to its field of study.

ΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Το Εργαστήριο Θρησκειολογίας ΕΚΠΑ (*ReligLab*) (ΦΕΚ 247/03.02.2020, τευχ. Β') ανήκει οργανικά στο Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκειολογίας της Θεολογικής Σχολής του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών Ε.Κ.Π.Α. Το Εργαστήριο θεραπεύει εκπαιδευτικές και ερευνητικές ανάγκες της ακαδημαϊκής κοινότητας στο γνωστικό αντικείμενο της Θρησκειολογίας και της διεπιστημονικής του προσέγγισης σε σχέση με επιμέρους γνωστικά αντικείμενα. Σχετίζεται με τη διαχείριση της Παγκόσμιας Θρησκευτικής Κληρονομιάς και στοχεύει στη σύνδεση του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκειολογίας με τις σύγχρονες παραγωγικές διαδικασίες.

Οι τομείς στους οποίους κυρίως δραστηριοποιείται το Εργαστήριο είναι:

- Ψυχολογία της Θρησκείας
- Φιλοσοφία της Θρησκείας
- Κοινωνιολογία της Θρησκείας
- Ιστορία των Θρησκειών
- Διαθρησκειακός Διάλογος
- Θρησκευτική Λογοτεχνία, Θρησκευτική Τέχνη
- Μεθοδολογία της Επιστήμης της Θρησκειολογίας

Το Εργαστήριο ενθαρρύνει διεπιστημονικές και διίδρυματικές συνεργασίες και πρωτοβουλίες, οι οποίες προάγουν την Επιστήμη της Θρησκειολογίας στην Ελλάδα, αλλά και διεθνώς.

Ενδεικτικός κύκλος δραστηριοτήτων:

- Κάλυψη σε μεταπτυχιακό επίπεδο των εργαστηριακών και διδακτικών αναγκών του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας καθώς και άλλων Τμημάτων του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών σε θέματα που εμπίπτουν στον γνωστικό χώρο του Εργαστηρίου.
- Αναβάθμιση των μεθόδων διδασκαλίας στο Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών σε ό,τι αφορά στην επιστήμη της Θρησκευολογίας.
- Ανάπτυξη εκπαιδευτικών, ερευνητικών και συναφών δραστηριοτήτων.
- Οργάνωση σεμιναρίων, συμποσίων, συνεδρίων, διαλέξεων και τη συμμετοχή του Εργαστηρίου σε αντίστοιχες διοργανώσεις.
- Την πραγματοποίηση δημοσιεύσεων και εκδόσεων σε ηλεκτρονική ή/και έντυπη μορφή.
- Δημιουργία ερευνητικών προγραμμάτων και ανάληψη πρωτοβουλιών για ερευνητικά προγράμματα στο πλαίσιο των μορφωτικών ακαδημαϊκών ανταλλαγών.
- Ανάπτυξη διεπιστημονικής έρευνας ανάμεσα στα διαφορετικά γνωστικά αντικείμενα που θεραπεύονται από το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών ή/και άλλα Πανεπιστήμια και μορφωτικά Ιδρύματα.
- Κάθε μορφής συνεργασία με κέντρα ερευνών και ακαδημαϊκά ιδρύματα, ελληνικά και αλλοδαπά, εφόσον οι επιστημονικοί στόχοι

συμπίπτουν, συμβαδίζουν και αλληλοσυμπληρώνονται με αυτούς του Εργαστηρίου.

- Συνεργασία με Δημόσιους φορείς, Οργανισμούς, Εκκλησίες, Ινστιτούτα, Βιβλιοθήκες, Επιστημονικές Εταιρείες, ΝΠΔΔ, ΝΠΙΔ και ιδιωτικές εταιρίες της Ελλάδας και του εξωτερικού.

- Συμμετοχή μεταπτυχιακών φοιτητών α' και β' κύκλου, ειδικών επιστημόνων και ερευνητών, ΕΤΕΠ, ΕΔΙΠ και μελών ΔΕΠ σε έργα και δράσεις του Εργαστηρίου σχετικών με το γνωστικό του αντικείμενο.

**OFFICIAL PRESENTATION OF THE LABORATORY OF
RELIGIOUS STUDIES NKUA
CULTURAL CENTER "MIKIS THEODORAKIS" OF THE
MUNICIPALITY OF ARGYROUPOLI – ELLINIKON
DECEMBER 18TH 2022**

**ΕΠΙΣΗΜΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ
ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΑΣ ΕΚΠΑ
ΑΙΘΟΥΣΑ «ΜΙΚΗΣ ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ» ΔΗΜΟΥ
ΑΡΓΥΡΟΥΠΟΛΗΣ – ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ
18 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2022**

GREETINGS – ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ

Greeting by the Rector of the National and Kapodistrian University of Athens, Professor Meletios - Athanasios Dimopoulos

Χαιρετισμός του Πρυτάνεως του ΕΚΠΑ, Καθηγητού της Ιατρικής Σχολής κου. Μελετίου – Αθανασίου Δημοπούλου

Είναι ιδιαίτερη χαρά, να βρισκόμαστε σήμερα, σε μια γεμάτη αίθουσα στον Δήμο Αργυρούπολης – Ελληνικού, για να χαιρετίσουμε όλοι μαζί και να επαινέσουμε και να εξάρουμε, τη λειτουργία για πρώτη φορά στην Ελλάδα, ενός Εργαστηρίου Θρησκευολογίας του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας, της Θεολογικής Σχολής του ΕΚΠΑ. Μιάς Σχολής, η οποία λειτουργεί αδιαλείπτως εδώ και 185 χρόνια. Είναι μια από τις πρώτες Πανεπιστημιακές Θεολογικές Σχολές, στην Ελλάδα, στα Βαλκάνια, στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, η σημαντικότερη Θεολογική Σχολή στον κόσμο, ιδιαίτερα σε ότι αφορά την Ορθοδοξία.

Είμαστε σήμερα εδώ, επειδή είτε το θέλουμε, είτε όχι στην καθημερινότητά μας, άσχετα με την επιστήμη μας και την εργασία μας, ερχόμαστε σε επαφή με ανθρώπους όλων των θρησκειών και των πολιτισμών και ως Πανεπιστήμιο Αθηνών, μέχρι σήμερα δεν είχαμε έναν συγκεκριμένο ερευνητικό χώρο που θα ασχολείται επιστημονικά, με το πολύ σοβαρό θέμα για την Ελλάδα, την κοινωνία και για τον πολιτισμό μας, το θέμα αυτής της συνύπαρξης, της αρμονικής συνύπαρξης ανθρώπων που ανήκουν σε διαφορετικά θρησκευτικά δόγματα.

Στο παρελθόν, διάφοροι φορείς είχαν αναλάβει να πραγματοποιήσουν σχετικές ημερίδες, συνέδρια και συζητήσεις για τους διαθρησκευτικούς διαλόγους, αλλά το συγκεκριμένο Εργαστήριο, φιλοδοξεί να αποτελέσει μια μόνιμη δομή, η οποία με επιστημονικά κριτήρια με την καθοδήγηση του αγαπητού και

αξιότιμου Καθηγητή της Ψυχολογίας της Θρησκείας, κυ. Σπυρίδωνος Τσιτσιγκου και τους συνεργάτες του, να ασχοληθεί διαχρονικά και σε επιστημονική βάση, με τα θέματα αυτά. Πιστεύουμε πως η Παιδεία είναι η μόνη ανθρώπινη οδός και μέσον για τη βαθύτερη γνώση και του εαυτού και των συνανθρώπων μας και η γνώση και η Παιδεία, συμβάλλουν στο να εξαλείψουμε τον φανατισμό, τον δογματισμό, τον φονταμενταλισμό, τη μισαλλοδοξία και την αδιαλλαξία. Επομένως, οι στόχοι του Εργαστηρίου, στο πλαίσιο του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας, ενός πολύ σημαντικού Τμήματος του Πανεπιστημίου μας στο οποίο μελετώνται και οι φοιτητές διδάσκονται όλα τα θρησκευτικά δόγματα, είναι ιδιαίτερα σημαντικό και αντιλαμβάνεστε και τη συγκυρία για την Ευρώπη και για την Ελλάδα.

Το Εργαστήριο το οποίο είναι μοναδικό σε Πανελλαδικό επίπεδο, υπό την αιγίδα του ΕΚΠΑ, μέσω σεμιναρίων, διοργανώσεων, συζητήσεων, διαλέξεων, ομιλιών, εκδόσεων, μεταφράσεων, θα συμβάλλει στον ακαδημαϊκό διαθρησκευτικό διάλογο χωρίς εκκλησιαστικά ή πολιτικά σημεία αναχώρισης. Η οποιαδήποτε επαφή με εκπροσώπους άλλων θρησκειών, θα γίνεται καθαρά σε επιστημονικό επίπεδο και αυτό είναι το ζητούμενο. Όλη αυτή η ιδέα, στο πλαίσιο μιας απροκάλυπτης επιστημονικής έρευνας προσδίδει μεγαλύτερη σημασία και μακροχρόνια πρακτικά αποτελέσματα.

Να ευχαριστήσω θερμά, τον Καθηγητή κο. Σπυρίδωνα Τσιτσιγκο, τους άξιους συνεργάτες του αλλά και όλα τα στελέχη του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας, για τον προσανατολισμό τους, προς μια έρευνα η οποία θα είναι ανεξάρτητη, η οποία θα είναι εμπροσθοβαρής για το καλό και το όφελος όλων μας. Σας ευχαριστώ πολύ!

*Greeting by the Dean of Theology School of the National and
Kapodistrian University of Athens, Associate Professor **Christos
Karagiannis***

*Χαιρετισμός του Κοσμήτορος της Θεολογικής Σχολής του
ΕΚΠΑ, Αν. Καθηγητού κ. **Χρήστου Καργιάννη***

Με ιδιαίτερη χαρά χαιρετίζω την παρουσίαση του Εργαστηρίου Θερησκευολογίας του ΕΚΠΑ που πραγματοποιείται σήμερα μεπανηγυρικό τρόπο. Η σημερινή εκδήλωση έρχεται ως επιστέγασμα των κόπων ετών του διακεκριμένου συναδέλφου κ. Σπύρου Τσιτσιγκου να οικοδομήσει εκ του μηδενός μία εστία έρευνας, ένα εργαστήριο που σχετίζεται με τη διαχείριση της Παγκόσμιας Θερησκευτικής Κληρονομιάς και στοχεύει στη σύνδεση του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θερησκευολογίας με τις σύγχρονες παραγωγικές διαδικασίες.

Καλλιεργώντας την Ιστορία, την Κοινωνιολογία, την Φιλοσοφία και την Ψυχολογία της Θρησκείας, τον Διαθρησκευτικό Διάλογο, τη Θερησκευτική Λογοτεχνία και τη Μεθοδολογία της Επιστήμης της Θερησκευολογίας, το εργαστήριο αυτό αναδεικνύει το διεπιστημονικό διάλογο της Θεολογίας, ο οποίος θέτει στο επίκεντρο ερωτήματα που από καταβολής κόσμου απασχολούν τον άνθρωπο και παράλληλα εστιάζει σε σύγχρονα ζητήματα, με τα οποία όλοι ερχόμαστε καθημερινά αντιμέτωποι.

Σε έναν κόσμο ρευστό, διαρκώς μεταβαλλόμενο με αντιθέσεις και συγκρούσεις η ορθόδοξη θεολογική μαρτυρία, διατυπωμένη από τους έγκριτους επιστήμονες που υπό τη διεύθυνση του κ. Τσιτσιγκου στελεχώνουν το Εργαστήριο Θερησκευολογίας έρχεται να δώσει μία νέα προσέγγιση στα αδιέξοδα του σύγχρονου ανθρώπου. Είναι η μαρτυρία της αγάπης προς τον συνάνθρωπο, όχι ως απλή φιλανθρωπία, αλλά ως

πρόταση αναζήτησης οδών που οδηγούν στην εσωτερική ειρήνη, στην καταλλαγή στο «ἀγαπήσεις τὸν πλησίον ὡς σεαυτὸν».

Μελετώντας το Εργαστήριο Θεησκευολογίας τη συναρπαστική εμπειρία του θεησκευεῖν ως φαινόμενο, τόσο στις πηγές όσο και στη σύγχρονη πραγματικότητα, προσεγγίζει την αρχέγονη υπόσχεση και πεποίθηση για σωτηρία, όπως αυτή βιώνεται σε σχέση με το θείο, με το άκτιστο που οδηγεί στην ουσιαστική κοινωνία μαζί του. Ἄλλωστε «τὴν μὲν [θεολογίαν] μυστικὴν, τελεστικὴν, ἀπόρρητον, ἄρρητον, ἢ δρᾶκαί ἐνιδρύει τῷ Θεῷ ταῖς ἀδιδάκτοις μυσταγωγίαις, τὴν δὲ ἐμφανῆ καὶ φιλόσοφον καὶ ἀποδεικτικὴν, ἢ πείθει καὶ καταδείτῃ τῶν λεγομένων τὴν ἀλήθειαν» (Β' Πρὸς Βαρλαάμ, σ. 5385-9 = Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, Ἐπιστολή 9 PG 3, 1105CD). Είναι η απόπειρα του «ἀληθεύειν ἐν ἀγάπῃ» (πρβλ. Ἐφεσ. δ', 15) ως γεγονός κοινωνίας, συναλληλίας και αλληλεγγύης κι όχι ως στείρα επιστημονική προσέγγιση.

«Ὑμεῖς γάρ ἐπ' ἐλευθερίᾳ ἐκλήθητε, ἀδελφοί. μόνον μὴ τὴν ἐλευθερίαν εἰς ἀφορμὴν τῆς σαρκί, ἀλλὰ διὰ τῆς ἀγάπης δουλεύετε ἀλλήλοις» (Γαλ. ε', 13). Αυτή τη διακονία, την ακηδεμόνευτη επιστημονική έρευνα έρχεται να υπηρετήσει το Εργαστήριο Θεησκευολογίας και είναι άξια επαίνου και ενίσχυσης, καθώς ανοίγει τη Θεολογία τον κόσμο και αγκαλιάζει τον συνάνθρωπο, τον ερευνητή, τον φοιτητή. Εύχομαι από καρδιάς στον Διευθυντή κ. Τσιτσιγκο και στους επιστημονικούς συνεργάτες του ανωτέρω εργαστηρίου καλή επιτυχία στο έργο τους και σε όλους τους παρευρισκόμενους Καλά κι Ευλογημένα Χριστούγεννα!

Σας ευχαριστώ για την προσοχή σας!

*Greeting by the President of the Faculty of Social Theology and Religious Studies of the National and Kapodistrian University of Athens, H.E. Metropolitan of Krini and Exarch of Malta, **Kyrillos (Katerelos)***

*Χαιρετισμός του Προέδρου του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Μητροπολίτης Κρήνης και Πατριαρχικός Έξαρχος Μάλτας, κ.Κ. **Κύριλλος (Κατερέλος)***

Το εργαστήριο της Θρησκευολογίας ενθαρρύνει διεπιστημονικώς συνεργασίες και πρωτοβουλίες, οι οποίες προάγουν την επιστήμη της Θρησκευολογίας στην Ελλάδα, αλλά και διεθνώς. Στο πλαίσιο αυτό, θεραπεύει εκπαιδευτικές και ερευνητικές ανάγκες της ακαδημαϊκής κοινότητας στο γνωστικό αντικείμενο της Θρησκευολογίας και της διεπιστημονικής προσέγγισης του σε σχέση με επιμέρους γνωστικά αντικείμενα. Σχετίζεται με τη διαχείριση της παγκόσμιας θρησκευτικής κληρονομιάς και στοχεύει στη διασύνδεση του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας με τις σύγχρονες παραγωγικές διαδικασίες.

Η Θρησκευολογία αποτελεί μια πλατιά βεντάλια επιστημών που ερευνούν τη συμβολή της θρησκείας στη διαμόρφωση της ιστορίας, της κοινωνίας, της φιλοσοφίας κ.λπ., όπως η Ιστορία των Θρησκειών, η Κοινωνιολογία της Θρησκείας, η Ψυχολογία της Θρησκείας, η Φιλοσοφία της Θρησκείας, αλλά και εκείνες που δημιουργούνται από την ύπαρξη της θρησκείας σε κάθε τομέα του βίου και του πολιτισμού, όπως, ενδεικτικά, η θρησκεία στη λογοτεχνία, στην τέχνη και στη βιοηθική.

Όραμα του εργαστηρίου αποτελεί το να υπηρετεί στόχους εκπαιδευτικούς, ερευνητικούς, κοινωνικούς και ευρύτερα πολιτισμικούς-πολιτιστικούς σε ένα περιβάλλον στο οποίο ο διαθρησκευτικός διάλογος είναι απόλυτα αναγκαίος. Ο διαθρησκευτικός διάλογος μπορεί να συμβάλει στην υπέρβαση της βίας που οι θρησκευτικές διαφορές μπορεί να αναμοχλεύουν. Είμαστε πεπεισμένοι ότι το εργαστήριο δύναται να συμβάλει καθοριστικά στην επίτευξη του στόχου του διαθρησκευτικού διαλόγου, που δεν είναι άλλος από την υλοποίηση της ιδέας της ειρηνικής θρησκευτικής συνύπαρξης, όπως επιβάλλει η πολυπολιτισμική εποχή, στην οποία ζούμε.

Επιπλέον, η ενασχόληση με τις άλλες θρησκείες, θα αποτελέσει μια μοναδικής σπουδαιότητας ευκαιρία ενεργού συμβολής του εργαστηρίου μας στον εξελισσόμενο διαθρησκευτικό διάλογο για τα κρίσιμα θέματα ταυτότητας και ετερότητας στον διεθνή ακαδημαϊκό χάρτη του διαθρησκευτικού διαλόγου.

Με ιδιαίτερη χαρά και τιμή, λοιπόν, σας καλωσορίζουμε στο κορυφαίο γεγονός της λειτουργίας του εργαστηρίου. Εύχομαι από καρδιάς καλή αρχή στην εξαιρετική αυτή πρωτοβουλία. Σας ευχαριστώ πολύ!

OFFICIAL PRESS RELEASE – ΕΠΙΣΗΜΟ ΔΕΛΤΙΟ ΤΥΠΟΥ

Με επιτυχία πραγματοποιήθηκε η επίσημη παρουσίαση του πρώτου εν Ελλάδι, Εργαστηρίου Θρησκευολογίας του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας (ΤΚΘΘ) του ΕΚΠΑ, το απόγευμα της Κυριακής 18 Δεκεμβρίου 2022, στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αργυρούπολης «Μίκης Θεοδωράκης».

Την εκδήλωση χαιρέτισε ο Πρύτανης του ΕΚΠΑ, Καθηγητής της Ιατρικής Σχολής, **Μελέτιος – Αθανάσιος Δημόπουλος**, ο οποίος εξήρε την πρωτοβουλία του Διευθυντή του Εργαστηρίου, Καθηγητή της Ψυχολογίας της Θρησκείας του ΕΚΠΑ, κ. Σπυρίδωνος Τσιτσιγκου, για την επίσημη παρουσίαση του Εργαστηρίου και διαβεβαίωσε τον ίδιο και τα μέλη του πως το ΕΚΠΑ θα σταθεί αρωγός στις επιστημονικές τους προσπάθειες.

Διαβάστηκε επίσης χαιρετισμός του Κοσμήτορα της Θεολογικής Σχολής του ΕΚΠΑ, Αναπληρωτή Καθηγητή **Χρήστου Καραγιάννη**, ενώ το μέλος ΕΔΙΠ του ΤΚΘΘ του ΕΚΠΑ, **Δημήτριος Αθανασίου**, εκπροσωπώντας τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Κρήνης και Έξαρχο Μάλτας κ.κ. **Κύριλλο Κατερέλο**, Πρόεδρο του ΤΚΘΘ του ΕΚΠΑ, απηύθυνε επίσης χαιρετισμό και ευχές προς τον Διευθυντή και τα μέλη του Εργαστηρίου.

Εκ μέρους των πολιτικών κομμάτων, χαιρετισμούς απηύθησαν ο βουλευτής της ΝΔ, **Γιάννης Καλλιάνος**, ο οποίος και αναφέρθηκε στη σημαντικότητα του επιστημονικού έργου των μελών του Εργαστηρίου, καθώς και στην ανάγκη για ενίσχυση του παρουσίας του Εργαστηρίου στην προοπτική του εμπλουτισμού της Θρησκευολογικής έρευνας, το μέλος της ΚΕ του ΣΥΡΙΖΑ **Γιάννης Βουλγαράκης**, ο οποίος και αναφέρθηκε στους «κοινούς ακαδημαϊκούς δεσμούς» και προβληματισμούς που μοιράζεται με μέλη του Εργαστηρίου γύρω από τον ρόλο των Θρησκευτών στις σύγχρονες κοινωνίες, καθώς επίσης και ο Γραμματέας της Νομαρχιακής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ, **Θανάσης Κλειάσιος**, ο

οποίος αναφέρθηκε στο ζήτημα της σύνδεσης της θρησκευτικής πίστης με τη δικαιοσύνη.

Εξεχωριστή υπήρξε και η παρέμβαση του Περιφερειάρχη Αττικής, **κ. Γιώργου Πατούλη**, ο οποίος απηύθυνε θερμό χαιρετισμό μέσω μαγνητοσκοπημένου μηνύματος, επισημαίνοντας την αναγκαιότητα ύπαρξης του Εργαστηρίου, δηλώνοντας τη στήριξη της Περιφέρειας στους σκοπούς του. Χαιρετισμό επίσης απηύθυνε και η Αντιπεριφερειάρχης Νοτίου Τομέα Αττικής, **κ. Δήμητρα Νάνου**.

Εκ μέρους των Θρησκευτικών Αρχών και κοινοτήτων, χαιρετισμούς απηύθυναν Εκπρόσωπος του **Σεβ. Μητροπολίτη Ν. Σμύρνης Συμεών**, ο Άγιος Έξαρχος του **Πατριαρχείου Ιεροσολύμων**, Αρχιμανδρίτης Ραφαήλ (Γρίβας), ο Αρχιεπίσκοπος των εν **Ελλάδι Καθολικών**, κ. Θεόδωρος Κοντίδης, ο Πρόεδρος της **Μουσουλμανικής Ένωσης Ελλάδος**, Ναϊμ Ελ Γαντούρ, καθώς και εκπρόσωποι από την κοινότητα των **Σιχ**.

Η κεντρική παρουσίαση, ξεκίνησε με την ενδιαφέρουσα και τεκμηριωμένη ομιλία του Διευθυντή του Εργαστηρίου και Καθηγητή της Ψυχολογίας της Θρησκείας του ΕΚΠΑ, **Σπυριδώνος Τσιτσιγκού**, ο οποίος καθόρισε τους γενικούς και ειδικότερους επιστημονικούς σκοπούς του Εργαστηρίου, ενώ προχώρησε και σε επίκαιρες αναφορές και εμπειρικά στοιχεία σε σχέση με την ποιότητα της θρησκευτικότητας.

Ακολούθησε σύντομη παρέμβαση του Επίκουρου Καθηγητή της Κοινωνιολογίας της Θρησκείας του ΕΚΠΑ, **Νικολάου Δεναξά**, σε σχέση πάντα με την προοπτική και τις δυνατότητες του Εργαστηρίου, για την αναγκαιότητα διάχυσης της επιστημονικής έρευνας στην κοινωνία αλλά και τις επιστημολογικές προϋποθέσεις της επιστήμης της Θρησκευσιολογίας. Ακολούθησε ενδιαφέρουσα παρέμβαση εκ μέρους του μέλους ΕΔΙΠ του ΤΚΚΘ του ΕΚΠΑ, Δρος. **Γεωργίου Φουντουλάκη**, ο οποίος αναφέρθηκε

στο ζήτημα των πνευματικών προϋποθέσεων της οικολογικής συνείδησης, σε σχέση και με την κλιματική κρίση.

Την κεντρική παρουσίαση, έκλεισε η Δρ. Φιλοσοφίας, **Κασσιανή – Μαρία Κονταξή**, η οποία έκανε έναν σύντομο απολογισμό της δράσης του Εργαστηρίου, τονίζοντας την ανάγκη για διεύρυνση των συνεργασιών από πλευράς του Εργαστηρίου και ανάδειξης της επιστημονικής δουλειάς των νέων ερευνητών που το πλαισιώνουν.

Η εκδήλωση έκλεισε με τη συγκινητική βράβευση των μελών του Εργαστηρίου Δρ. **Κασσιανής – Μαρίας Κονταξή** και του υπ. Δρος. **Γεωργίου Khader Alkhouri**, για την ανιδιοτελή τους προσφορά στο έργο της Ψυχολογίας της Θρησκείας συνολική τους συμβολή στο Εργαστήριο.

Αξίζει να σημειωθεί, πως τη γενική παρουσίαση της εκδήλωσης είχε αναλάβει η Νομική Σύμβουλος του Εργαστηρίου, κα. **Ολυμπία – Μαρία Ποντίκη**, Νομικός, Σύμβουλος Ψυχικής Υγείας και κάτοχος ΜΔΕ στην Ποιμαντική Ψυχολογία, ενώ σημαντική ήταν και η υποστήριξη που παρείχαν προπτυχιακοί φοιτητές και προπτυχιακές φοιτήτριες του ΤΚΚΘ.

**MAIN EVENT AND SPEECHES – ΚΥΡΙΩΣ ΜΕΡΟΣ
ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗΣ ΚΑΙ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ**

Content and the role of Religious Studies within the context of the operating need of the Laboratory of Religious Studies. Contemporary reflections (main speech)

by

Dr. Dr. **Spyridon Tsitsigkos**, Professor of Psychology of Religion,
Director of the Laboratory of Religious Studies, National and
Kapodistrian University of Athens

Abstract

Globalization, aided by modern Technology, has brought people around the world into faster and deeper contact with their ideas and products. At the same time, economic globalization and discoveries of new hydrocarbon deposits changed geopolitical interests. The religious landscape of our planet is changing rapidly amid escalating geopolitical tensions and a global economic recession. What need, however, today imposes the social study of Religions? It is not that Religions supposedly create intolerance or stir up xenophobic passions. By itself, each Religion is —by 99.9%— unifying and peaceful. Their distortion, however, occurs in some monistic, totalitarian, heretical, toxic, psychopathological or extreme versions of them. Our Laboratory as a social observatory can provide informative material for specialist researchers, but this knowledge should definitely be disseminated.

Περιεχόμενο και ο ρόλος της Θρησκευολογίας στο πλαίσιο της αναγκαιότητας λειτουργίας του Εργαστηρίου Θρησκευολογίας του ΕΚΠΑ. Σύγχρονες προσεγγίσεις (κεντρική ομιλία)

Υπό

Δρ. Δρ. Σπυρίδωνος Κ. Τσιτσιγκου, Καθηγητή της Ψυχολογίας της Θρησκείας, Διευθυντή του Εργαστηρίου Θρησκευολογίας ΕΚΠΑ

Στη σύντομη αυτήν παρουσίαση δεν θα αναφερθώ αναλυτικά στους σκοπούς και τους επί μέρους στόχους τού Εργαστηρίου, τα οποία θα μας παρουσιάσουν, στη συνέχεια, εκλεκτά μέλη του. Η παγκοσμιοποίηση, συνεπικουρούμενη από τη σύγχρονη Τεχνολογία, έφερε σε επικοινωνία γρηγορότερα και βαθύτερα τους ανθρώπους όλου τού κόσμου με τις ιδέες και τα προϊόντα τους. Παράλληλα, η οικονομική διεθνοποίηση και οι ανακαλύψεις νέων κοιτασμάτων υδρογονανθράκων μετέβαλαν τα γεωπολιτικά συμφέροντα.

Από την άλλη μεριά, η πολυπολιτισμικότητα και το μεταναστευτικό (που, παρεμπιπτόντως, σαν σήμερα έχει ανακηρυχθεί από τον ΟΗΕ ως *Παγκόσμια Ημέρα Μεταναστών*), όπως επίσης και κάποιες κοινωνικές ή εθνο-πολιτικές συγκρούσεις σε όλον τον κόσμο, έφεραν επιτακτικά στην επιφάνεια τη δυναμική των Θρησκειών, που είναι άρρηκτα ζυμωμένες με τον κάθε έναν τοπικό πολιτισμό. Ειδικότερα, το μεταναστευτικό ζήτημα αναζωπύρωσε στην Ευρώπη τις σχετικές συζητήσεις, τόσο σε ακαδημαϊκό, όσο και σε πολιτικό επίπεδο, για το μέλλον των Θρησκειών. Έκανε, μάλιστα, ακόμα και τους πιο δύσπιστους να λάβουν σοβαρότερα υπ' όψη τους το δραστικό ρόλο τής θρησκείας, όπως και των ποικίλων Cults ή Σεχτών, στις ανθρώπινες κοινωνίες, τον πολιτισμό και τη διεθνή Πολιτική, ακόμα και σήμερα τον 21^ο αιώνα.

Έτσι, το θρησκευτικό σκηνικό τού πλανήτη μας αλλάζει με γοργούς ρυθμούς εν μέσω κλιμακούμενων γεωπολιτικών εντάσεων και μιας παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης. Ποια ανάγκη, όμως, σήμερα επιβάλλει την κοινωνική μελέτη των Θρησκειών; Δεν πρόκειται για το ότι οι Θρησκείες δήθεν δημιουργούν μισαλλοδοξίες ή διεγείρουν ξενοφοβικά πάθη. Από μόνη της η κάθε Θρησκεία είναι —κατά το 99,9%— ενοποιητική και ειρηνική. Η διαστρέβλωσή τους, όμως, συμβαίνει σε κάποιες μονιστικές, ολοκληρωτικές, αιρετικές, τοξικές, ψυχοπαθολογικές ή ακραίες εκδοχές τους. Τότε, είναι που, τόσο οι αρχηγοί των Θρησκειών, όσο και οι πολιτικοί, χρησιμοποιούν οι μεν τους δε. Και, γι' αυτό απαιτείται η ορθή θρησκευτική πληροφόρηση και ενημέρωση των λαών.

Μια φαινομενολογική και νηφάλια ματιά στην κατάσταση σήμερα των Θρησκειών και του θρησκευτικού φαινομένου γενικά θα αποκάλυπτε α) ότι βρισκόμαστε σε μια φάση αλληλοαφομοίωσης, όπως, άλλωστε, συμβαίνει και σε κάθε άλλη τοπική κουλτούρα, και β) ότι η θρησκευτικότητα με την έννοια τής οργανωμένης και συστηματικής ένταξης και συμμετοχής σε μια συγκεκριμένη Λατρεία, παρουσιάζει διεθνώς μια κάμψη. Στο μεταξύ, λόγω διαφοράς των ποσοστών γονιμότητας και του μεγέθους των πληθυσμών ανάμεσα στους πιστούς των μεγάλων Θρησκειών, το Ισλάμ, κατά τη διάρκεια των επόμενων τεσσάρων δεκαετιών, θα αυξηθεί με ταχύτερους ρυθμούς από οποιαδήποτε άλλη Θρησκεία, όπως έχει δείξει σχετική έρευνα του *Pew Research Center*, αν και ο Χριστιανισμός θα παραμείνει η μεγαλύτερη Θρησκεία. Οπότε, μέχρι το 2050 θα υπάρχει ισοτιμία μεταξύ Χριστιανών (2,9 δισεκατομμύρια και ποσοστό 31%) και Μουσουλμάνων (2,8 δισεκατομμύρια και 30% αντίστοιχα), κάτι που θα συμβεί για πρώτη φορά στη σύγχρονη ιστορία τής ανθρωπότητας (CNN, *Newsroom*, 2016).

Η Ελλάδα βρίσκεται σταθερά μεταξύ των χωρών με δείκτη θρησκευτικότητας υψηλότερο από το μέσο όρο (Μ.Ο.). Ο Μ.Ο. των

πολιτών τής Ευρωπαϊκής Ένωσης, που δηλώνουν ότι πιστεύουν στον Θεό, είναι 52%, ενώ στην Ελλάδα το ποσοστό αυτό ανέρχεται στο 81% (Τσιρώνης, 2012). Ωστόσο, το 19,9% θεωρεί ότι είναι πολύ θρησκευόμενοι το 2009 έναντι ποσοστού 42,9% το 2002-2003, ενώ το 5,9% θεωρεί ότι δεν είναι καθόλου θρησκευόμενοι έναντι του 2,2% στην αρχή τής δεκαετίας (Τσίγκανου, 2010).

Παρά ταύτα, ενώ η θρησκευτικότητα φαίνεται ότι υποχωρεί, η πνευματικότητα —υπό ποικίλες μορφές— παρουσιάζει μια άνθηση. Ενώ τα προηγούμενα χρόνια οι εναλλακτικές θεωρίες και οι πνευματιστικοί πειραματισμοί απασχολούσαν ένα κοινό μιας ανώτερης τάξης και των διανοουμένων, σήμερα λόγω τής παγκοσμιοποίησης και της εύκολης κυκλοφορίας των ιδεών υιοθετούνται και από τη μεσαία τάξη. Στην έννοια τής πνευματικότητας εντάσσουμε σήμερα και κάθε είδους παραθρησκεία (μαντεία, μαγεία, νεοπαγανισμό, αστρολογία κ.λπ.), όπως και τη «θρησκευιοποίηση» της λαϊκής Ψυχολογίας (New Age, Οικοφεμινισμός, Εσωτερισμός, αυτοβελτίωση κ.λπ.).

Κάποτε, οι προσωπικές μαρτυρίες πίστης σε μια ανώτερη δύναμη και οι υπερβατικές εμπειρίες είχαν ως φυσικό χώρο τους κόλπους των διαφόρων εκκλησιών. Τώρα εκφράζονται και μέσα σε ομάδες υποστήριξης καρκινοπαθών, σε κέντρα διαλογισμού, στις ομάδες των *Ανώνυμων Αλκοολικών*, σε σεμινάρια αυτοβελτίωσης, ακόμα και σε επιστημονικά εργαστήρια! Βιβλία, εκτενή άρθρα σε περιοδικά, συνέδρια, εξειδικευμένα μαγαζιά, καταγισμός από ιστοσελίδες στο ίντερνετ, ειδικά περιοδικά, ραδιοτηλεοπτικές εκπομπές, ινστιτούτα, σχολές, οργανώσεις και συνέδρια επικεντρωμένα στην πνευματική αφύπνιση, τις επιθανάτιες εμπειρίες, τις θεραπείες, που συμπεριλαμβάνουν το νου, το πνεύμα ή την ενεργειακή διάσταση της ύπαρξης, είναι η ραγδαία διαδιδόμενη νέα τάση.

Η αναδυόμενη νέα πνευματικότητα είναι προσανατολισμένη στην αναζήτηση βαθύτερων ανθρώπινων σχέσεων, στην ανάδειξη

των καλύτερων πλευρών τού εαυτού και στη σύνθεση των διαφορετικών «πιστεύω» για τη φύση, τη ζωή και το σύμπαν. Σ' αυτήν την προσέγγιση, η Επιστήμη δεν παίζει πια το ρόλο τής ανώτερης και πιο έγκυρης λογικής, αλλά το εργαλείο, που μας φέρνει εγγύτερα στο μυστήριο της ύπαρξης· ενισχύει δηλαδή τις μεταφυσικές θεωρίες για ύπαρξη πολλαπλών επιπέδων πραγματικότητας, για παραφυσικά φαινόμενα και εξω-αισθητήριες εμπειρίες, για υπερβατικές ενοράσεις και επιθανάτιες εμπειρίες. Τη μεγαλύτερη «θρησκευτικότητα», ίσως περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο τομέα, φαίνεται να την αποπνέουν οι τελευταίες εξελίξεις στις νευροεπιστήμες και την Κβαντική Φυσική.

Η βιολογική διάσταση της συνείδησης αντί να περιορίζεται σε ένα καθαρά υλικό και χημικό πεδίο ανοίγεται στο παράδοξο και το θαυμαστό. Εξετάζει τη σκέψη όχι μόνο ως ένα νευροχημικό και ηλεκτρικό συμβάν στον εγκέφαλο αλλά και ως ένα ποιοτικό γεγονός. Με λίγα λόγια, το περιεχόμενο της σκέψης, το ίδιο το νόημά της είναι σε θέση να μεταβάλλει την υλική πραγματικότητα.

Αυτό μεταφράζεται για παράδειγμα σε ιάσεις μέσω τής προσευχής και του θετικού οραματισμού. Στην τελευταία έκδοση του περίφημου DSM του Διαγνωστικού Εγχειριδίου, βάσει τού οποίου καθορίζονται οι παράμετροι της ψυχικής υγείας και των διαφόρων ψυχικών νοσημάτων, έχει κάνει την εμφάνισή της μια εντελώς καινούργια οντότητα: οι πνευματικές – υπερβατικές καταστάσεις της συνείδησης. Ενώ μέχρι τώρα αντιμετωπίζονταν με καχυποψία και γινόταν απόπειρα να ελεγχθούν με φάρμακα και ψυχοθεραπεία, τώρα καλούνται οι ψυχίατροι να δεχθούν ότι υπάρχουν συμπεριφορές, που οφείλονται σε πνευματική κρίση και δεν είναι παθολογικές.

Αν ο σύγχρονος θρησκευτικός φονταμενταλισμός αντιστοιχεί στον Μεσαίωνα, η αναδυόμενη πνευματικότητα, που αγκαλιάζει και συνθέτει διαφορετικά συστήματα, αντιστοιχεί στη νέα Αναγέννηση. Η νέα πνευματικότητα ανέδειξε μια νέου τύπου Ψυχολογία και καινούργια ονόματα έγιναν γνωστά. Οι θεωρίες

Gestalt, ο A. Maslow και ο C. Rogers έβαλαν στο παιχνίδι τής αυτοεξερεύνησης και τεχνικές, όπως ο διαλογισμός, οι ειδικές αναπνοές, ο οραματισμός και η συγκέντρωση του νου.

Η ολοτροπική αναπνοή τού Stanislav Grof, η τεχνική ψυχοσύνθεσης του Roberto Assagioli, καθώς και μιας πλειάδας σύγχρονων ψυχοθεραπευτών, συμπεριλαμβάνουν πια στη θεραπεία όχι μόνο τη συζήτηση, αλλά και μια πληθώρα εργαλείων, τα οποία έρχονται από τις τέσσερις γωνίες τής γης και από όλες τις πνευματικές κουλτούρες τού πλανήτη. Αλλ', ακόμα και εκείνοι που είναι επίμονα προσανατολισμένοι στην ύλη και στις απολαύσεις της, έρχονται, θέλοντας και μη, σε επαφή με τη νέα πνευματικότητα, η οποία οδήγησε στην εκρηκτική διάδοση των SPA και όλων των κέντρων ευεξίας. Μπορεί οι θεραπείες αυτές να απευθύνονται στο σώμα, αλλά το αντιμετωπίζουν ολιστικά, συμπεριλαμβάνοντας τα αιθέρια έλαια, το βελονισμό, τη θεραπευτική μουσική και, γενικά, όλες τις λεπτοφυείς ενέργειες, όπως πολύ ωραία γράφει η δημοσιογράφος, συγγραφέας και σύμβουλος ψυχικής υγείας Ιουλία Πιτσούλη.

Κοινωνιολογικά, το σύγχρονο φαινόμενο αυτό οφείλεται, κατά τον A. Giddens (2002), κυρίως στον αστισμό, στην ανάδυση της ύστερης μετα-νεωτερικότητας και στις διάφορες αναταράξεις, που συμβαίνουν σε ηθικό και υπαρξιακό επίπεδο.

Υπαρξιακο-ψυχολογικά, όμως, το φαινόμενο οφείλεται στο γεγονός ότι ο άνθρωπος βιοψυχικά και νευρωνικά είναι συμπλεγμένος με το Ιερό. Όπως έλεγε ο Carl Jung, ενώ διώχνουμε τον Θεό από την κυρία είσοδο, Αυτός εισέρχεται από το παράθυρο. Πράγματι, ο άνθρωπος δεν μπορεί χωρίς ένα τεράστιο ψυχοσωματικό κόστος να απαλλαγεί από το Ιερό, όποια μορφή και αν αυτό προσλάβει στη ζωή του. Η θρησκευτικότητα, λοιπόν, μπορεί να αλλάζει, αλλ' η ανάγκη για επαφή με την πνευματική διάσταση της ύπαρξης παραμένει αμείωτη. Ζούμε στην περίοδο της μετάβασης και τη συνδημιουργούμε.

Από τον προ-προηγούμενο αιώνα, ο γνωστός Γάλλος φιλόσοφος Αύγουστος Comte (1798-1857), επηρεασμένος από τον επίσης Γάλλο Επικούρειο φιλόσοφο και ποιητή Jean-Marie Guyau, είχε διατυπώσει τον περίφημο «νόμο των τριών σταδίων» όσον αφορά στην εξέλιξη της ανθρώπινης σκέψης· ότι δηλ. η ανθρωπότητα θα διερχόταν από το θρησκευτικό, κατόπιν από το μεταφυσικό και τέλος από το επιστημονικό στάδιο, όπου πλέον η θρησκεία θα είχε παντελώς εξαφανισθεί. Αλλ', η κοινωνιολογική προφητεία του αυτή δεν επαληθεύτηκε.

Εισερχόμενοι στον 20^ο και τον 21^ο αιώνα, η θρησκεία —αν όχι πάντοτε με την αυθεντική και καθαρή της έκφραση, αλλά πάντως ακόμα και ως παραθρησκεία— όχι μόνο δεν παράκμασε, αλλά μέσα στους δρόμους των Αμερικανικών και ευρωπαϊκών μεγαλουπόλεων γεννήθηκαν στο τέλος της δεκαετίας του 1960 και των αρχών της δεκαετίας του 1970 και «νέες Θρησκείες» ή νέα θρησκευτικά Κινήματα κυρίως από νέους και μορφωμένους νέους, προκαλώντας τεράστια κοινωνικά και πολιτικο-οικονομικά ζητήματα παγκοσμίως. Μάλιστα δε, τα τελευταία χρόνια κυκλοφόρησαν στο Εξωτερικό μπλουζάκια με την επιγραφή «Ο Νίτσε είναι νεκρός». Στην πραγματικότητα, από το 1750 ο κόσμος είδε την εμφάνιση χιλιάδων νέων Θρησκειών (Beit-Hallahmi, 2021).

Ο Martin Marty, Καθηγητής Θεολογίας στο Πανεπιστήμιο του Σικάγο επισημαίνει πως αυτή η τάση εσωτερικής αναζήτησης που κάποιοι έκριναν ως περαστική μόδα της δεκαετίας του '60, σήμερα έχει αναδειχθεί σε μια ουσιαστική κοινωνική πραγματικότητα. «Τα συμπόσια με θέμα τη θρησκεία και την επιστήμη γεμίζουν ασφυκτικά τις αίθουσες και το κοινό παρακολουθεί ακόμα και όρθιο», λέει χαρακτηριστικά.

Το ίδιο ισχύει και για τα ειδικά συνέδρια και φεστιβάλ, που έχουν ως αντικείμενο τις εναλλακτικές θεραπείες και θεωρίες. Κάποια από αυτά, όπως το περίφημο *Mind-Body Spirit* φεστιβάλ του Λονδίνου, συμπλήρωσε φέτος τον 30^ο χρόνο του. Όταν πρωτοξεκίνησε ήταν κάτι σαν μια Cult εκδήλωση (Πιτσούλη).

Σήμερα αποτελεί πλέον μέρος τής τρέχουσας πραγματικότητας. Σχεδόν κατεστημένο. Τώρα, παρατηρεί ο σύγχρονος Άγγλος θρησκευσιολόγος Eric Sharpe (1986², p. 515), «είναι σχεδόν αδύνατον να θεωρηθεί η διαδικασία τής εκκοσμίκευσης είτε αναπόφευκτη, είτε αμετάκλητη, όπως φαινόταν στα πρώτα χρόνια τής δεκαετίας τού 1960».

Οι ποικίλοι πολιτικοί και διαθρησκευτικοί διάλογοι και διεπαφές, που επιχειρήθηκαν μέχρι σήμερα, είναι, οπωσδήποτε, αξιέπαινοι και καλοί, αλλά φαίνεται ότι δεν αρκούν για να εγκεντρίσουν τα αποστάγματα μιας παγκόσμιας θρησκευτικής εμπειρίας στις πλατιές μάζες, διότι εκκινούν εκ των άνω προς τα κάτω. Από την άλλη, όμως, μεριά, το «κάτω» από μόνο του δεν μπορεί να συνθέσει αφαιρετικά ένα υψηλότερο νόημα.

Μη διαθέτοντας πολιτική ή οικονομική δύναμη, οποιαδήποτε συζήτηση, ζύμωση και ειρηνική σύμπλευση αμοιβαίου σεβασμού μπορεί, κατά τη γνώμη μας, να επιτευχθεί μόνο μέσω τής Παιδείας. Άλλωστε, το κεντρικό μέσο διάδοσης κάθε Θρησκείας ήταν και παραμένει ο λόγος: κατηχητικός, μνητικός, ιεραποστολικός, προφορικός, γραπτός, ψηφιακός κ.λπ. Στον ελλαδικό χώρο δεν έχει συσταθεί μέχρι σήμερα ένα τέτοιο Κέντρο συνεργατικού και διεπιστημονικού πνεύματος στη θρησκευσιολογική έρευνα.

Σύμφωνα με το Εγχειρίδιο “*National Academies*” (2006) των Η.Π.Α., επιστημονικό Εργαστήριο καλείται ένα είδος πρακτικής εργασίας, που λαμβάνει χώρα σε ένα κατάλληλα σχεδιασμένο περιβάλλον, όπου οι ασκούμενοι συμμετέχουν σε προγραμματισμένες μαθησιακές εμπειρίες, αλληλοεπιδρώντας—στην περίπτωση των θεωρητικών επιστημών— με ψυχικά, νευρωνικά, κοινωνικά, τελετουργικά και πνευματικά φαινόμενα, καταστάσεις, γεγονότα και βιώματα μέσω τής συμμετοχικής παρατήρησης και της διαχείρισής τους, προκειμένου να καταστούν κατανοητά. Ο θεσμός των Εργαστηρίων εμφανίζεται από τις αρχές τού 19^{ου} αι. στην Ευρώπη (ιδίως Γερμανία και Αγγλία) αλλά και Αμερική (βλ. Harvard, Yale κ.ά.), και μάλιστα ακόμα και για τους

μαθητές Λυκείου. Μερικά από αυτά εξελίχθηκαν αργότερα σε ερευνητικά και εκπαιδευτικά Ινστιτούτα. Σήμερα μόνο στο Πανεπιστήμιο Αθηνών λειτουργούν περί τα 283 ερευνητικά Εργαστήρια.

Τα πειραματικά εργαστήρια, ειδικά για τις θεωρητικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, στις οποίες ανήκει και η Θρησκευολογία, αν και υπό μια έννοια αυτή συνιστά εμπειρική επιστήμη, αποτελούν α) φυτώρια για καρπερές επιστημονικές ζυμώσεις, β) κέντρα συλλογής επιστημονικών δεδομένων, γ) χώρο εκμάθησης και πρακτικής άσκησης της επιστημονικής μεθοδολογίας, και δ) —ιδίως όσον αφορά στις επιστήμες τής Ψυχολογίας και Κοινωνιολογίας τής Θρησκείας— βατήρα πραγματοποίησης ανάλογων πειραμάτων, αν διαθέτουν τον κατάλληλο τεχνικό εξοπλισμό και το κατάλληλο εξειδικευμένο προσωπικό.

Ο τίτλος «Θρησκευολογία» εν πρώτοις ίσως ηχεί —ιδίως για τα μη εξειδικευμένα ακαδημαϊκώς ακροατήρια— ως μια πολύ στενή έννοια, τ.έ. της μελέτης των Θρησκειών ως προς τα αξιακά μόνο «Πιστεύω» τους. Αλλά, διεθνώς η ονομασία *Θρησκευολογία* καλύπτει ένα ευρύτερο φάσμα σπουδών μέσα και γύρω από το γεγονός τού «θρησκεύεσθαι». Γι' αυτό, και όλες οι σχετικές υποειδικότητες (Φιλοσοφία τής Θρησκείας, Ανθρωπολογία τής Θρησκείας, Ψυχολογία τής Θρησκείας, Κοινωνιολογία τής Θρησκείας κ.λπ.) στο Εξωτερικό εντάσσονται επιστημολογικά στις "Religious Studies". Εξ άλλου, η θρησκεία ούτε ποτέ λειτούργησε ή λειτουργεί απομονωμένα, ούτε υφίσταται ανεξάρτητα από τον άνθρωπο, την κοινωνία και τον πολιτισμό. Συνδέει τα πάντα με το «Θείον», όπως άλλωστε μαρτυρεί αυτή η ίδια η ετυμολογία της (*re-ligare*).

Στις μέρες μας, πολλοί άνθρωποι από όλα σχεδόν τα μέρη τής γης εξακολουθούν να προβληματίζονται, να αμφιταλαντεύονται, να παλεύουν, ή ακόμα και να καταπιέζονται, είτε για τα θρησκευτικά τους «πιστεύω», είτε από αλλότρια θρησκειακά «Πιστεύω».

Ως γνωστό, στο πρόσφατο παρελθόν, με πρωτοβουλία κυρίως της Διεθνούς Εταιρείας ή Ενώσεως για την ιστορία των Θρησκειών, τού Διεθνούς Συμβουλίου των Θρησκειών του Σικάγου, τού Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών, της Παγκόσμιας Αδελφότητας των Πίστεων, της Αμερικανικής Ακαδημίας της Θρησκείας, ευρωπαϊκών επιτροπών, του Οικουμενικού Πατριαρχείου ή ξένων χωρών, αλλά και άλλων διεθνών Οργανισμών, είχαν οριστεί και λειτουργήσει αρκετές διαθρησκειακές επιτροπές και είχαν πραγματοποιηθεί ποικίλες συναντήσεις, συμπόσια, φόρα, συνέδρια, φεστιβάλ κ.λπ. για την ειρηνική και αλληλο-ανεκτική αλληλο-γνωριμία και συνύπαρξη των Θρησκειών.

Το διαθρησκειακό έργο τού παρόντος Εργαστηρίου δεν αφορά σε τέτοιου είδους κοινωνικές πρακτικές, διομολογιακούς διαλόγους ή λατρευτικές συμπροσευχές κ.ο.κ., διότι είναι άλλη η φύση του. Δεν ασκεί διοικητικό πολιτικά ή ποιμαντικό εκκλησιαστικά έργο. Αναφέρεται αποκλειστικά στο επιστημονικό – γνωστικό ερευνητικά πεδίο. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι περιορίζεται σε μια συγκεκριμένη ελίτ. Όλα τα κοινωνικά στρώματα είναι χρήσιμα, αν θέλουμε στο τέλος να επιτύχουμε κάτι.

Κατά συνέπεια, το Εργαστήριό μας μπορεί ως κοινωνικό παρατηρητήριο να παράσχει πληροφοριακό υλικό για τους ειδικούς ερευνητές, αλλ' η γνώση αυτή θα πρέπει οπωσδήποτε να διαχέεται. Προς τούτους, μέρεινά μας είναι η κινητοποίηση του επιστημονικού κόσμου, τόσο στην Ελλάδα, όσο και στο Εξωτερικό. Έτσι, απόφοιτοι οποιασδήποτε ανώτατης Σχολής, όπως Εκπαιδευτικοί τής Πρωτοβάθμιας ή τής Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, μπορούν να επιμορφώνονται πάνω σε θρησκειολογικά θέματα, ή να αναλαμβάνουν ερευνητικές πρωτοβουλίες κ.λπ. Η ενημέρωση αυτή κρίνεται αναγκαία, δεδομένου ότι επικρατεί συνήθως είτε μια αρνητική προκατάληψη (προερχόμενη από ορισμένες ιστορικές αγκυλώσεις), είτε μια μισαλλόδοξη στάση (προερχόμενη από ψυχολογικά κυρίως αίτια).

Πριν την ίδρυση του σημερινού πανελληνίου θρησκευολογικού Εργαστηρίου (ΦΕΚ 247/3-2-2020) στη Θεολογική Σχολή τού Πανεπιστημίου Αθηνών είχαν γίνει προσπάθειες λειτουργίας, και μάλιστα για μια περίοδο είχε δημιουργηθεί και λειτουργούσε —μάλλον άτυπα όμως και μη θεσμικά, θα λέγαμε— ένα αντίστοιχο Εργαστήριο, το οποίο, ωστόσο, ήταν περισσότερο για τις ανάγκες των ίδιων των φοιτητών τού θρησκευολογικού μαθήματος, χωρίς κάποια ιδιαίτερη εξωστρέφεια, είτε προς την ελλαδική κοινωνία, είτε προς το Εξωτερικό. Μετά από δυόμιση ετών περίπου αδράνειας, λόγω τής πανδημίας, το σημερινό Εργαστήριο, χωρίς καμία χρηματοδότηση, διαθέτει δικό του ιστότοπο, δική του ψηφιακή προβολή, δικό του ηλεκτρονικό αγγλόφωνο περιοδικό ενταγμένο στο ΕΚΠΑ, και οι προσπάθειές μας συνεχίζονται, προκειμένου να το καταστήσουμε, όσο το δυνατόν, ευρύτερα γνωστό.

Σε αυτό συνέβαλαν καταλυτικά όλα τα μέλη του και οι λοιποί συνεργάτες μας: Νικόλαος Δεναξάς (Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνιολογίας τής Θρησκείας), Δρ. Γεώργιος Φουντουλάκης (ΕΔΙΠ), Δρ. Κασσιανή Κονταξή, Δρ. Ελισάβετ Διαμαντοπούλου, οι υποψήφιοι διδάκτορες Γεώργιος Khader και Χριστίνα Μπογιατζή (Λογοπαθολόγος – Παιδοψυχολόγος), και η κυρία Ολυμπία Ποντίκη (Νομικός, Σύμβουλος Ψυχικής Υγείας, με προσεχή λήψη μεταπτυχιακού τίτλου και στη Θεολογία).

Το γνωστικό – ερευνητικό πεδίο ενός Εργαστηρίου Θεσκευολογίας, ειδικά στην εποχή τής μετανεωτερικότητας, ενδείκνυται για πολλούς λόγους να είναι πολυμεθοδικό και πολυεπιστημονικό. Αυτό σημαίνει ότι η σύγχρονη διαθρησκειακή επιστημονικά έρευνα καλείται να συνδυάσει τα συστατικά στοιχεία τής εποχής μας με όλους τούς επί μέρους επιστημονικούς τομείς.

Και τούτο, αφ' ενός μεν για να υπάρχει μια κοινή γλώσσα συνεννόησης των διαφόρων θρησκειακών καταπιστευμάτων με τον σύγχρονο άνθρωπο, αφ' ετέρου δε για να είναι σύγχρονη η οποιαδήποτε σχετική συζήτηση, έτσι ώστε να αναπτυχθεί

πλατύτερα το θρησκευτικό γεγονός, αλλά και να εμποδωθούν οι επιστημονικές αναλύσεις και ερμηνείες, όσο το δυνατόν καλύτερα, στην πράξη. Και εδώ εισέρχεται ο ευρύτερος ρόλος της κοινωνίας και, ειδικότερα, της εκάστοτε Κυβέρνησης, όπως και της Πολιτικής, ευρύτερα: Έμπρακτη αρωγή από την Πολιτεία, συνεργασία με συναδέλφους άμεσων ή και έμμεσων ειδικοτήτων της Θρησκευολογίας, τόσο από το Εξωτερικό, όσο και από την Ελλάδα (Πανεπιστημίων Αθήνας και Θεσσαλονίκης).

Ειδικότερα, τα μαθήματα για το Ισλάμ και τα ανατολικά θρησκευόμενα (Ινδουισμού και Βουδισμού, κυρίως) είναι εκ των ων ουκ άνευ για ένα θρησκευολογικό Εργαστήριο. Το Εργαστήριό μας μπορεί να διοργανώνει διεπιστημονικούς διαλόγους, συμπόσια και συνέδρια, να γίνεται ανταλλαγή ερευνητών, συγγραφή κοινών εκδόσεων, μεταφράσεων κ.λπ.

Επίσης, το μάθημα της Φιλοσοφίας της Θρησκείας, όπως και της φιλοσοφικής Ανθρωπολογίας της Θρησκείας, υπάγονται στο θρησκευολογικό Τομέα. Μέσω τού Εργαστηρίου μας δίνεται η ευκαιρία σε νέους ερευνητές να μελετήσουν συγκριτικά τη θρησκευτικότητα και την πνευματικότητα υπό το πρίσμα των σύγχρονων φιλοσοφικών τάσεων.

Έπειτα, η Ανθρωπολογία της Θρησκείας, η οποία μελετάται σήμερα από διάφορα πανεπιστημιακά Τμήματα, τόσο της Ελλάδας, όσο και του Εξωτερικού, από διάφορες οπτικές (θεολογική, φιλοσοφική, κοινωνικο-πολιτική και ψυχολογική) παρέχει πλούσιο υλικό για επιτόπια έρευνα.

Ομοίως, το μάθημα της Βιοηθικής των Θρησκειών συνδέεται άμεσα με τη Θρησκευολογία, και εκτιμάται ότι θα διαδραματίσει σοβαρό ρόλο στο άμεσο μέλλον.

Ακόμα, το θρησκευολογικό Εργαστήριο ενθαρρύνει την ποσοτική έρευνα για ποικίλης φύσεως κοινωνικά ζητήματα στο αντικείμενο της Κοινωνιολογίας της Θρησκείας, τόσο ενδοελλαδικά, όσο και διεθνικά.

Επιπλέον, περισπούδασμα του Εργαστηρίου τυγχάνει η Ψυχολογία τής Θρησκείας. Το δομικό αυτό μάθημα για τη σε πλάτος και βάθος κατανόηση των Θρησκειών παραμένει, δυστυχώς —σε μεγάλο βαθμό— άγνωστο στην Ελλάδα. Στο θρησκευτολογικό Εργαστήριο παρέχεται η δυνατότητα σπουδής και διάδοσης όλων των υπο-ειδικοτήτων τής Θρησκευτοψυχολογίας: Γνωσιακή Ψυχολογία τής Θρησκείας και Νευροεπιστήμες, Κοινωνική Ψυχολογία τής Θρησκείας, Πολιτισμική Ψυχολογία τής Θρησκείας, Περιβαλλοντική Ψυχολογία τής Θρησκείας, Οικονομική Ψυχολογία τής Θρησκείας. Περισσότερο να λεχθεί ότι η επιστημονική έρευνα στη γνωστική αυτή περιοχή συμβάλλει ισχυρώς στη διάκριση και αποσαφήνιση της υγιούς από την τοξική θρησκευτικότητα, που όχι μόνο μαστίζει, δυστυχώς, ακόμα τις σύγχρονες κοινωνίες μας, αλλά και ως επί το πλείστον εγείρει πάσης φύσεως παρεξηγήσεις, στάσεις, εξεγέρσεις, μίση κ.λπ.

Στη συνέχεια, στο έργο ενός θρησκευτολογικού Εργαστηρίου δεν μπορεί να μη θεραπεύεται επιστημονικά η θρησκευτική Λογοτεχνία και η θρησκευτική Τέχνη. Ιερά κείμενα (σε πεζό λόγο ή ποίηση), Ζωγραφική, Θέατρο, Μουσική, Χορός απαντώνται σε όλα τα θρησκευτά ως δημιουργική έκφραση του Πνεύματος, όπως και αν ο καθένας —σε ένα πρώτο επίπεδο— μπορεί αυτό να το ερμηνεύσει. Για παράδειγμα, το πνεύμα μπορεί, ανάλογα με το γνωσιακό μας σχήμα, να νοείται από κάποιον πιο γήινο και χθαμαλό, ενώ σε ένα άλλο, βαθύτερο, επίπεδο να νοείται από κάποιον άλλον πιο υψιπετές κ.ο.κ. Στην ίδια συνάφεια τοποθετείται και η θρησκευτική Μουσειολογία. Μετά τις γκαλερίες τής Φλωρεντίας τού 15^{ου} αι. και το μουσείο φυσικής ιστορίας τού Πανεπιστημίου τής Οξφόρδης (1677) ιδρύεται το 1879, το πρώτο μουσείο στη Λυών, το οποίο μεταφέρθηκε αργότερα στο Παρίσι, το μουσείο Guimet, που ήταν αποκλειστικά αφιερωμένο στην ιστορία των Θρησκειών.

Εξ άλλου, ένα σύγχρονο Εργαστήριο Θρησκευτολογίας πρέπει να περιλαμβάνει ερευνητικά τη σχέση Θρησκείας και Πολιτικής,

τόσο στον ελλαδικό χώρο, όσο και στο Εξωτερικό. Η περίπλοκη και πολύπαθη αυτή σχέση, η οποία απαντάται εντονότερα στις αυτοκέφαλες Αρχιεπισκοπές και στα Πρεσβυγενή Πατριαρχεία, μπορεί να μελετηθεί από πολλές πλευρές: διπλωματική, κοινωνιολογική, ψυχολογική κ.λπ. Το συγκεκριμένο, πάντως, ερευνητικό πεδίο σχετίζεται άμεσα με την Πολιτική Θεολογία, τη Θεολογία τής Επανάστασης, την Πολιτική Ψυχολογία τής Θρησκείας κ.ο.κ. Το παρόν Εργαστήριο μπορεί να προσφέρει τις υπηρεσίες του (ερευνητικού ή συμβουλευτικού χαρακτήρα) σε ανάλογους δημόσιους ή ιδιωτικούς φορείς.

Τέλος, στα επιστημονικά – ερευνητικά καθήκοντα του Εργαστηρίου εντάσσεται η σχέση Θρησκείας και Οικονομίας, η οποία τα τελευταία χρόνια έχει αρχίσει να «ανακαλύπτεται» και από αυτούς ακόμα τούς οικονομολόγους, καλλιεργούμενη όχι πια από θεολόγους ή θρησκευολόγους, αλλά από managers! Και, βεβαίως, όχι μόνο σε ένα κατώτερο επίπεδο, π.χ. της κατανάλωσης γενικά ή ειδικά λ.χ. των νηστήσιμων τροφών κάθε Θρησκείας, αλλά και σε μακρο-οικονομικό επίπεδο.

Μια κατ' αυτόν τον τρόπο ανάπτυξη και λειτουργία τού Εργαστηρίου επάγει:

α) **διεπιστημονική συνεργασία** αφ' ενός μεν με Πανεπιστήμια, ακαδημαϊκά ιδρύματα, Ακαδημίες, Κολλέγια, ερευνητικά Κέντρα ή Ινστιτούτα τής ημεδαπής και του Εξωτερικού, αφ' ετέρου δε με αντίστοιχα Εργαστήρια του Εξωτερικού, όπως για παράδειγμα, το εργαστηριακό Πανεπιστήμιο Columbia, το θρησκευολογικό Εργαστήριο στο Πανεπιστήμιο της Virginia, το Haifa θρησκευολογικό Εργαστήριο του Ισραήλ, το Laboratory for the Experimental Research of Religion της Τσεχίας κ.ά. Η συνεργασία αυτή μπορεί να λαμβάνει χώρα, τόσο μεταξύ των αρμοδίων προσώπων (π.χ. Κληρικών, επιστημόνων ή πολιτικών), όσο και μεταξύ των σχετικών δημοσίων φορέων ή οργανισμών (π.χ. κρατικών διοικητικών υπηρεσιών, Βιβλιοθηκών, επιστημονικών

εταιρειών κ.λπ.) των διαφόρων χωρών, ακόμα και μέσω ειδικής συνδρομητικής διαδικτυακής πλατφόρμας.

β) **σύγκλιση** —και γιατί όχι και ταύτιση— ηθικών περί ελευθερίας, δικαίου και απροκατάληπτης έρευνας απόψεων σε ένα τουλάχιστον *minimum* πλαίσιο, το οποίο βεβαίως διασφαλίζει μεν η συνεπής επιστημονική δεοντολογία, αλλ', ωστόσο, δεν είναι πάντοτε αυτονόητο, και άρα δεν εξασφαλίζεται, ούτε προϋποτίθεται *de facto*.

γ) **ανεκτικότητα**, διαπροσωπική επαφή, φιλική στάση και γενικά σχεσιακότητα μεταξύ όλων των μελών τού Εργαστηρίου, όπως και μεταξύ των ειδικών επιστημόνων άλλων χωρών.

δ) **αλληλο-κατανόηση**, ευπροσηγορία και ενσυναίσθηση μεταξύ των μελών, αλλά και όλων των εμπλεκομένων, που συνεργάζονται.

ε) **αποσόβηση** και αποτροπή κάθε ιδεολογικών ή πολιτικών στερεοτύπων και προκαταλήψεων.

στ) **ανοιχτότητα** σε νέες και παραγωγικές ιδέες,

ζ) **ανάσχεση** και αποφυγή του θρησκευτικού δογματισμού, αδιαλλαξίας, μισαλλοδοξίας, φανατισμού και φονταμενταλισμού, και

η) **εξεύρεση ορισμένων στοιχειωδών, τουλάχιστον, οικονομικών πόρων** για την κάλυψη βασικών δαπανών τής λειτουργίας τού Εργαστηρίου, όπως και του απαραίτητου εξοπλισμού, δεδομένου ότι το θρησκευολογικό Εργαστήριο είναι ένας μη κερδοσκοπικός οργανισμός και τα μέλη και οι συνεργάτες μας εργάζονται εθελοντικά. Από το Καταστατικό τού Εργαστηρίου προβλέπεται η φιλοξενία ερευνητικών προγραμμάτων μελών ΔΕΠ Τμημάτων του ΕΚΠΑ, που το αντικείμενό τους παρουσιάζει συνάφεια με την αποστολή και το γνωστικό αντικείμενο του Εργαστηρίου.

Από τη σύντομη αυτή περιγραφή καταλαβαίνετε, αγαπητοί μου, ότι το θρησκευολογικό Εργαστήριο έχει την ανάγκη και την υποστήριξη όλων μας. Υπάρχουν εργασίες, που ο καθένας από τη

σκοπία του μπορεί να συμβάλει. Για παράδειγμα, άλλος μπορεί να εισφέρει μια ωραία ιδέα, άλλος κάποια δωρεά, άλλος να μεταφράσει στα Αγγλικά ένα βαρυσήμαντο ελληνικό άρθρο ή βιβλίο (προκειμένου να γίνει γνωστό στο Εξωτερικό και να υπάρξει έτσι ένας γόνιμος διάλογος), άλλος να συγγράψει στα Αγγλικά ένα άρθρο ή βιβλίο, άλλος να βοηθήσει στην ψηφιοποίηση κειμενικών πηγών ή στη διοργάνωση ενός επιστημονικού συμποσίου, συνεδρίου, διάλεξης ή σεμιναρίου κ.ο.κ.

Ευελπιστούμε οι προσπάθειές μας να βρουν συνεχιστές και να στεφθούν με επιτυχία προς όφελος της ειρήνης και της ευημερίας των λαών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Beit-Hallahmi B., Love, Religion, and Secularity. *Secular Studies* 3 (2021) 177-186.
- Giddens A.(2002), *Runaway World: How Globalization Is Reshaping Our Lives*. London: Profile Books.
- National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine*. 2006. America's Lab Report: Investigations in High School Science. Washington, DC: The National Academies Press.
- Pew Research Center*, June, 2016, "State of the News Media 2016".
- Πιτσούλη Ι. «Η ανάδυση της νέας πνευματικότητας». Noosfera, <https://www.noosfera.gr/i-anadysi-tis-neas-pneumatikotitas/>
- Sharpe E. J. (1986²).*Comparative Religion. A History*. Open Court, Chicago/La Salle.
- Singer S.R., Hilton M.L., & Schweingruber H.A.(Eds). *America's Lab Report*. The National Academies Press, Washington 2006.
- Τσίγκανου, Ι. (επιμ.) (2010), Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (European Social Survey-ESS), Πορίσματα Έρευνας Πεδίου 4^{ου} κύματος, Ελλάδα-Ευρώπη 2009 – Μία Πρώτη Ανάγνωση, Αθήνα, ΕΚΚΕ, *Ινστιτούτο Πολιτικής Κοινωνιολογίας*, Ιούνιος.

Τσιρώνης Χ. Ν., Οι έρευνες για τη θρησκευτικότητα στη σύγχρονη Ελλάδα. Επιστημολογικά προλεγόμενα. *Culture and Research* 1 (2012) 68-82.

The contribution of Sociology of Religion to the Laboratory of Religious Studies of NKUA and the science of Religious Studies. Thoughts and perspectives

by

Nikolaos A. Denaxas, Assistant Professor of Sociology of Religion,
National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

Religion is a need, a demand of the spiritual man. Evidence from contemporary empirical research on religiosity clearly shows that during the pandemic crisis and forced confinements, the need for reference to Religion increased. Religious Studies cannot be a generalizing or oversimplified reference to Religions and the religious phenomenon, but a systematic study of their doctrinal truths, the written texts of the religious discourse and the modern discourse of the divine foundations. If we really want to study Religions and the religious phenomena, we should move outside and beyond the absolute limitations of postmodernity, within which fundamentalisms of all kinds are reproduced.

*Η συμβολή της Κοινωνιολογίας της Θρησκείας στο Εργαστήριο
Θρησκευολογίας του ΕΚΠΑ και στην επιστήμη της
Θρησκευολογίας. Σκέψεις και προοπτικές*

Υπό

Νικολάου Α. Δεναξά, Επ. Καθηγητή της Κοινωνιολογίας της
Θρησκείας ΕΚΠΑ

Ήδη από την εποχή της κλασικής αρχαιότητας, μαρτυρείται πως η Θρησκεία ήταν σημαντικότετος παράγοντας που επηρέαζε όλες τις εκδηλώσεις του ανθρώπινου βίου (Χρήστου, 1999: 48). Η Θρησκεία αποτελούσε το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκαν οι τέχνες και τα γράμματα, αλλά και κοινωνικοί θεσμοί, όπως η οικογένεια. Για την κοινωνική δυναμική των θρησκειών, θα μιλήσει και ο T. Parsons ο οποίος τονίζει πως τα πνευματικά και αξιακά στοιχεία του πολιτισμού καταξιώνουν και προάγουν τις κοινωνίες (Parsons, 1971: 271. Κωτσιόπουλος, 2017: 886).

Ο προτεστάντης πάστορας και ερευνητής Robert Crawford, προσπαθώντας να απαντήσει στο θεμελιώδες ερώτημα «τι είναι Θρησκεία», μέσα από σχετικό του έργο διαπιστώνει πως παρά τη δεδομένη επίδραση και επιρροή του σύγχρονου τεχνοπολιτισμού στην καθημερινότητα των ανθρώπων, οι κοινωνίες φαίνεται πως δεν εγκατέλειψαν την ανάγκη για αναφορά στις Θρησκείες και τις θρησκευτικές παραδόσεις (Crawford, 2004). Είναι λοιπόν δεδομένο, πως η Θρησκεία αποτελεί σημαντικό παράγοντα κοινωνικοποίησης και κοινωνικής ένταξης (Τσαούσης, 2005: 217), «δίνοντας νόημα στην ανθρώπινη ύπαρξη» (Γιούλτσης, 1996: 60).

Εγκριτοι θρησκευολόγοι ερευνητές, συνηγορούν στο γεγονός ότι η Θρησκεία αποτελεί ανάγκη, αίτημα του πνευματικού ανθρώπου, ουσιαστικά μια ενστιγματική τάση για την αναζήτηση της θείας προέλευσής του (Eliade, 1999. Νικολακάκης, 2001), ένας «προσωπικός διάλογος και υπαρξιακή κοινωνία του ανθρώπου με

τον Θεό, το Απόλυτο και Αρχέτυπο κάθε ανθρώπινου προσώπου» (Τσιτσίκος, 2010: 21). Προϋπόθεση δε, για ποιοτική και δημιουργική κριτική (θεολογική, θρησκευολογική, κοινωνιολογική κλπ) στις Θρησκείες και στο θρησκευτικό φαινόμενο γενικά, αποτελεί η συστηματική και σε βάθος γνώση της ιστορικής πορείας των Θρησκειών, της εξέλιξης, της πολυεπίπεδης συμβολής και προσφοράς τους στον πολιτισμό και τη θέσμιση. Και αυτό στην προοπτική της εμπέδωσης της διεπιστημονικότητας, μακριά από συγκρουσιακά σχήματα, αυτονομήσεις και εγωιστικούς ή ιδεολογικά και πολιτικά στρατευμένους γραμματισμούς, που περιορίζουν την επιστημονική έρευνα (Μαντζαρίδης, 2004: 18). Ορθά λοιπόν παρατηρείται πως η κατανόηση του θρησκευτικού φαινομένου: *«είναι μια δύσκολη προσέγγιση, αλλά εξασφαλίζει το τελικό αποτέλεσμα της αρχικής προσπάθειας, που είναι η καλύτερη γνώση και η αποφυγή σφαλμάτων από προκατάληψη ή γενικεύσεις (...) το θρησκευτικό φαινόμενο, απαιτεί ιδιαίτερη κατανόηση από τον ερευνητή, για να του αποκαλύψει τα πιο σημαντικά από τα κρυφά και αδιόρατα μυστικά του»* (Γιούλτσης, 1996: 54).

Αξίζει να σημειωθεί πως ο αγνωστικιστής φιλόσοφος J. Habermas, στο πλαίσιο ενός ευρύτερου αναστοχασμού της εκκοσμίκευσης και των απόλυτων γραμμών του επιθετικού και αποδομητικού μετανεωτερικού κοσμικισμού, θα επισημάνει την αξία των Θρησκειών και της συμμετοχικής αναφοράς σε αυτές, αναδεικνύοντας μάλιστα και τη σημασία που έχουν για τη συνοχή της θρησκευτικής κοινότητας, οι θρησκευτικές τελετές και εορτές (Habermas, 2019). Δεν είναι επίσης τυχαίο το γεγονός ότι στοιχεία της σύγχρονης εμπειρικής έρευνας σχετικά με τη θρησκευτικότητα, δείχνουν σαφώς πως κατά τη διάρκεια της πανδημικής κρίσης και των αναγκαστικών εγκλεισμών, λ.χ. στις ΗΠΑ, αυξήθηκε η αναφορά στη Θρησκεία, αλλά και η ανάγκη της προσευχής (Bentzen, 2021).

Στο πλαίσιο δε, της *Κοινωνιολογίας της Θρησκείας*, είναι πάντα ωφέλιμο για τον ερευνητή, να γνωρίζει τις στοιχειώδεις δογματικές αλήθειες των Θρησκευτικών παραδόσεων, έτσι όπως αυτές διασώζονται και από τα γραπτά μνημεία του θρησκευτικού λόγου, αλλά και τον σύγχρονο λόγο των θείων καθιδρυμάτων. Από όσα ενδιαφέροντα ακούστηκαν και θα ακουστούν, είναι μάλλον ξεκάθαρο τι είναι και τι επιδιώκει το Εργαστήριο Θρησκευσιολογίας του ΕΚΠΑ, όσο και η επιστήμη της Θρησκευσιολογίας ευρύτερα, καθώς επίσης ποιοι είναι οι σκοποί και οι επιστημονικές της προϋποθέσεις. Με την δική μου σύντομη παρέμβαση, επιτρέψτε μου να κάνω μια προσπάθεια να αναφερθώ στο **τι δεν είναι η Θρησκευσιολογία**.

Η Θρησκευσιολογία **δεν είναι** γενικευτική ή υπεραπλουστευτική αναφορά στις Θρησκείες και το θρησκευτικό φαινόμενο, αλλά συστηματική, ποιοτική, δημιουργική, παραγωγική και διαλεκτική μελέτη των δογματικών αληθειών τους, των γραπτών κειμένων του θρησκευτικού λόγου και του σύγχρονου λόγου των θείων καθιδρυμάτων όπως ήδη αναφέρθηκε. Τα ως άνω στοιχεία, επικοινωνούν με τη σύγχρονη πραγματικότητα, ανοίγοντας νέους ορίζοντες και προοπτικές στον ευρύτερο ακαδημαϊκό διάλογο. Της δημιουργικής συνάντησης και συνύπαρξης και όχι της απαξίωσης των θρησκευτικών παραδόσεων, και της παράλληλης αναγνώρισης της συμβολής τους στον παγκόσμιο πολιτισμό. Δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός πως ακόμη και η ίδια η επιστημονική μεθοδολογία της Κοινωνιολογίας της Θρησκείας: «(...) βλάστησε στο έδαφος της *Γενικής Κοινωνιολογίας*, τα θρησκευτικά περιβάλλοντα (...)» (Κωτσιόπουλος, 2017: 245).

Όπως ορθά παρατηρείται, η Θρησκευσιολογία: «*Ανήκει στον κύκλο των ανθρωπιστικών επιστημών που εργάζονται ερμηνευτικά σπουδάζοντας κείμενα και μνημεία στα οποία αποτυπώνεται το θρησκευτικό βίωμα του πολιτισμού*» (Μπέγζος, 2000: 252). Αλλωστε,

στην προοπτική της διαμόρφωσης της θρησκευτικότητας, πρωταρχικό ρόλο παίζει το κοινωνικό – πολιτισμικό *background*, με την ποιότητά της να ποικίλλει ανάλογα με την εποχή (Τσιτσιγκός, 2017: 217). Έχει σημασία να αναφερθεί, πως ουσιαστική γνωριμία με τις δογματικές αλήθειες των Θρησκειών, την ιστορία και θεολογία τους, επιτυγχάνεται αποτελεσματικά μέσα από τους κύκλους σπουδών του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευσιολογίας του ΕΚΠΑ.

Η Θρησκευσιολογία επιπλέον, δεν έχει ούτε πρέπει να έχει σχέση με επικίνδυνες αυτονομήσεις, οχυρώσεις, συγκρουσιακά σχήματα και στερεοτυπικές αναφορές σε σχέση με τις Θρησκείες και τον τρόπο που αυτές εκδηλώνονται στον κοινωνικό – δημόσιο χώρο. Η Θρησκευσιολογία παρατηρεί, μελετά και αναλύει – όπως ακριβώς συμβαίνει και με την επιστήμη της Κοινωνιολογίας – στο μεθοδολογικό πλαίσιο της αξιολογικής ουδετερότητας (Γεωργοπούλου, 1995: 161 κ.ε.), την πορεία και τη συμβολή των Θρησκειών, την ικανότητα των Θρησκευτικών δογμάτων και τις αναφορές σε αυτά, να συνέχουν τις κοινωνίες και να εξασφαλίζουν την κοινωνική ειρήνη. Στο πεδίο αυτό, γίνεται και λόγος για την αναγκαιότητα της ανάδειξης του ρόλου της λεγόμενης «Θρησκευτικής – πολιτισμικής διπλωματίας» και των «γεωθρησκευτικών» κεκτημένων στο πλαίσιο των διεθνών σχέσεων (Κωτσιόπουλος, 2020: 187). Αξίζει δε να αναφέρουμε πως η Θρησκεία, «αφορά κάθε πολιτισμένο άνθρωπο (...) διότι αποτελεί ως φαινόμενο, μian ουσιώδη και αδιαμφισβήτητη παράμετρο του πολιτισμού» (Μπέγζος, 2000: 252-253).

Η Θρησκευσιολογία επιπλέον δεν μπορεί να συνδέεται με ιδεοληπτικά σχήματα, με αντιθρησκευτικές ρητορείες και προπαγάνδες, αναδεικνύοντας παράλληλα τη διάσταση ανάμεσα στη Θρησκεία και την Ιδεολογία, τη Θρησκεία και την πολιτική κλπ. Οφείλει επίσης να αναπτύσσει ποιοτική και δημιουργική κριτική απέναντι στη λεγόμενη «θρησκεία της τεχνοεπιστήμης», η οποία

λειτουργεί ως θρησκευτικό υποκατάστατο, απολυτοποιώντας την επιστημονική σκέψη (Κωτσιόπουλος, 2020: 167).

Η Θρησκειολογία τελικά, είναι η επιστήμη που μελετά συστηματικά την αναφορά όχι απλά στο αφηρημένα μεταφυσικό και στο υπερβατικό, αλλά στις δογματικές και ταυτόχρονα κοινωνικές αλήθειες των θρησκευτικών κοινοτήτων, σε μια προσπάθεια να απαντηθούν νέα και παλαιά γνωσιολογικά ερωτήματα. Οφείλει να κινείται έξω και πέρα από τα απόλυτα πλαίσια της μετανεωτερικότητας, μέσα στα οποία αναπαράγονται πάσης φύσεως φονταμενταλισμοί (Davie, 2014: 283 κ.ε. Κωτσιόπουλος, 2017: 789). Να αναγνωρίζει τις δυνατότητες και τις προοπτικές που δίνουν οι θεωρήσεις γύρω από την πολλαπλή νεωτερικότητα, στο πλαίσιο της οποίας εμπεδώνεται ο σεβασμός στη θρησκευτική και πολιτιστική διαφορετικότητα και ιδιοπροσωπία.

Έτσι μπορεί να μελετηθεί αποτελεσματικά η διαρκής ανάγκη αναφοράς του οικουμενικού ανθρώπου στη Θρησκεία και να αναζητηθούν θέματα που αναφέρονται και στην ποιότητα της θρησκευτικότητας σήμερα, το επίπεδο της ένταξης (Davie, 2014) κλπ. Αναδεικνύονται έτσι τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των Θρησκειών, η αδιαμφισβήτητη συμβολή τους στον παγκόσμιο πολιτισμό και οι προοπτικές που ανοίγονται μέσα από τον διαθρησκευτικό διάλογο, τη διαθρησκευτική συνεννόηση κ.λπ.

Οι Θρησκείες λοιπόν, δεν συσκοτίζουν το κοινωνικό (Hervieu – Leger, Williaime, 2005: 24 κ.ε.), δεν αποτελούν «κοινωνικούς ιούς» (Τσιτσιγκός, 2010: 57), αλλά το αναδεικνύουν. Οι Θρησκείες, δεν γίνεται να θεωρούνται ως μέρος του προβλήματος, όπως προσπαθούν κάποιοι να μας πείσουν, αλλά αποτελούν μέρος της λύσης για μια σειρά από σύγχρονα προβλήματα και προκλήσεις που η ανθρωπότητα αντιμετωπίζει. Μιας λύσης οικουμενικής, προοδευτικής και ταυτόχρονα φιλελεύθερης, με την αναφορά των

κοινωνιών και των κοινοτήτων στις Θρησκείες, τις θρησκευτικές παραδόσεις και τα πολιτιστικά – κοινωνικά κεκτημένα που εμπνεύστηκαν από αυτές, να αναδεικνύονται τελικά σε στοιχεία πραγματικής ελευθερίας και όχι σκοταδισμού.

Όπως για την ίδια την κοινωνία, η θρησκεία και η θρησκευτική αναφορά εκδηλώνεται τελικά ως ανάγκη, έτσι και για την ακαδημαϊκή κοινότητα, το Εργαστήριο Θρησκειολογίας αποτελούσε εδώ και χρόνια μια ανάγκη, η οποία σήμερα είναι πραγματικότητα. Βασικός σκοπός του Εργαστηρίου, είναι η συνάντηση, ο διάλογος, η διεπιστημονικότητα, η προαγωγή και ανάδειξη της αναγκαιότητας συνεννόησης και όχι σύγκρουσης ανάμεσα στις θρησκείες και τους πιστούς τους. Η σύνδεση και επικοινωνία με τα μεγάλα διακυβεύματα και τις προκλήσεις της κάθε εποχής. Άλλωστε η αναγκαία και επιδιωκόμενη και από την Θρησκειολογική επιστήμη, διεπιστημονική προσέγγιση, απαιτεί: *«ενιαία αλλά σύνθετη επιστημονική εξέταση, που μελετάει ένα φαινόμενο από πολλές μαζί επιστημονικές σκοπιές και τρόπους»* (Τσαούσης, 2005: 11).

Στο πλαίσιο μιας πλατιάς δημοκρατικής ακαδημαϊκής δεοντολογίας, που με υπερηφάνεια ομολογώ πως το ΕΚΠΑ μας εξασφαλίζει: να μελετήσουμε και να προσεγγίσουμε τις θρησκείες, το θρησκευτικό φαινόμενο και τη θρησκευτικότητα έξω από τα πάσης φύσεως στερεότυπα που το πνεύμα της επιτηδευμένης απροσδιοριστίας και της υπεραπλούστευσης της παγκοσμιοποίησης αναπαράγει. Έξω και πέρα από επιθετικές – συγκρουσιακές αναθεσμίες, να διερευνήσουμε την ποιότητα των κοινωνικών σχέσεων που επηρεάζονται από τα θρησκευτικά δόγματα.

Βιβλιογραφία

- Bentzen (2021), «In crisis we pray: religiosity and the covid 19 pandemic», *Journal Economic Behaviour Organization*, 192.
- Crawford (2004), *Τι είναι Θρησκεία*, εκδ. Σαββάλας.
- Γεωργοπούλου Ν. (1995), *Μελετήματα Ηθικής*.
- Γιούλτσης Β. (1996), *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, εκδ. Πουρναρά.
- Davie Gr. (2014), *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, εκδ. Κριτική.
- Eliade M. (1999), *Πραγματεία πάνω στην Ιστορία των Θρησκειών*, εκδ. Χατζηνικολή.
- Habermas J., *Auch eine geschichte der Philosophie 1-2*, Berlin: Suhrkamp / Insel.
- Hervieu – Leger D., Willaime J.P. (2005), *Κοινωνικές θεωρίες και θρησκεία*, εκδ. Κριτική.
- Κωτσιόπουλος Κ. (2020), *Παγκοσμιοποίηση. Κατασκευή και πραγματικότητα*, εκδ. Κυριακίδη.
- Κωτσιόπουλος Κ. (2017), *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, εκδ. Μυγδονία.
- Μαντζαρίδης Γ. (2004), *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, εκδ. Πουρναρά.
- Μπέγζος Μ. (2000), *Θρησκευολογικό λεξικό*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Νικολακάκης Η. (2001), *Ξένα Θρησκευόμενα*, εκδ. Πανεπιστημιακού Τυπογραφείου ΑΠΘ.
- Parsons T. (1971), *The System of Modern Societies*, Prentice – Hall.

Τσαούσης Δ. (2005), *Η κοινωνία μας*, εκδ. Gutenberg.

Τσιτσιγκός Σπ. (2017)., *Ψυχολογία της Θρησκείας*, εκδ. Tremendum.

Τσιτσιγκός Σπ. (2010), *Θρησκεία και Επιστήμη*, εκδ. Tremendum.

Χρήστου Π. (1999), *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Α', εκδ. Κυρομάνος.

Environmental Psychology of Religion and Eco Theology

by

Georgios S. Fountoulakis, PhD, PhD cand., Post Doc, Teaching Staff of the Faculty of Social Theology and Religious Studies, Theology School, National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

In the paper, we refer to the extent to which the psychology of religion and social responsibility are linked to the environment and how this is reflected in local societies. The article describes the processes of adaptation (adaptation processes) of local societies that include the interdependence of the actors, their relationships with existing organizations and with the community's material resource base. The Church as a divine organization incarnate in human bodies has as its purpose the salvation of man. By reconsidering nature and creation with the Eucharist, man finds his true role in creation, becomes himself light and joins himself mystically to God, radiating light in creation. The contribution of cultural and spiritual ecology is of great importance.

The anthropocentric attitude toward the environment is associated with social individualism, capitalist materialism and the over-consumption of the modern world. Anthropocentrism is the key problem which must be overcome to deal effectively with environmental problems. Deep ecology promotes a deep spiritual connection with nature because the entities of the universe are basically connected to one another. In conclusion, the profound goal of the perspectives opened up is to arrive at a single theory of value that is universal enough to support the practical mission of solving the ecological crisis and sustaining life on earth.

Περιβαλλοντική Ψυχολογία της Θρησκείας και Οικοθεολογία
Υπό
Γεωργίου Σωτ. Φουντουλάκη
Φιλολόγος, Θεολόγος, PhD, PhD candidate, Postdoc, ΕΔΙΠ διδ. Θ.Σ.
ΕΚΠΑ

Στην παρέμβαση αυτή θα αναφερθούμε στο βαθμό που η Ψυχολογία της Θρησκείας και η κοινωνική ευθύνη σχετίζονται με το περιβάλλον και πώς το τελευταίο αντανακλάται στις τοπικές κοινωνίες. Περιγράφονται οι διαδικασίες της προσαρμογής (adaptation processes) των τοπικών κοινωνιών, που περιλαμβάνουν την αλληλεξάρτηση των δρώντων υποκειμένων, τις σχέσεις τους με τους υπάρχοντες οργανισμούς και με τη βάση των υλικών πόρων της κοινότητας.

Η Εκκλησία ως ένας Θείος οργανισμός, που ενσαρκώνεται στις ανθρώπινες υπάρξεις, έχει ως σκοπό της τη σωτηρία του ανθρώπου. Με τον εκ νέου καθαγιασμό της Φύσης και της δημιουργίας μέσω της Θείας Ευχαριστίας, ο άνθρωπος ανευρίσκει τον πραγματικό του ρόλο στη Δημιουργία, γίνεται ο ίδιος φως και ενώνεται μυστικά με τον Θεό, ακτινοβολώντας φως ξανά πίσω στη δημιουργία (αντιδοξασμός). Ως εκ τούτου, η συνεισφορά της πολιτιστικής και πνευματικής οικολογίας είναι επ' αυτού πολύ σημαντική.

Η ανθρωποκεντρική στάση απέναντι στο περιβάλλον συνδέεται με τον κοινωνικό ατομικισμό, τον καπιταλιστικό Υλισμό και την υπερκατανάλωση του σύγχρονου κόσμου. Ο ανθρωποκεντρισμός συνιστά το βασικό πρόβλημα, που θα πρέπει να ξεπεραστεί, για να αντιμετωπισθούν αποτελεσματικά τα περιβαλλοντικά προβλήματα. Η «βαθιά οικολογία» προωθεί μια βαθιά πνευματική διασύνδεση με τη Φύση, δεδομένου ότι κάθε οντότητα στο σύμπαν συνδέεται θεμελιωδώς μεταξύ τους (βλ. «συμπάθεια των όντων»). Συμπερασματικά, ο βαθύς στόχος των προοπτικών, που ανοίγονται, είναι να καταλήξουν σε μια ενιαία

θεωρία αξίας, που να είναι αρκετά καθολική, για να υποστηρίξει την πρακτική αποστολή της επίλυσης της οικολογικής κρίσης και της διατήρησης της ζωής στη γη.

1. Ψυχολογία της Θρησκείας και Περιβαλλοντική Ψυχολογία της Θρησκείας.

Η Ψυχολογία της Θρησκείας (*Psychology of Religion*) είναι η συστηματική μελέτη —με βάση τις τρέχουσες επιστημονικές (ψυχιατρικές και ψυχολογικές) θεωρίες και μεθόδους— των προσωπικών και συλλογικών νομών, επιθυμιών, συγκινησιακών και συναισθηματικών αντιδράσεων, πεποιθήσεων (γνωσιών, reflexivity, mindsets κ.λπ.), στάσεων συμπεριφοράς και αξιών, βιωμάτων και ταυτοτήτων, που νευρο-βιολογικά, γνωσιακά, εμπειρικά, κοινωνικά και πολιτισμικά σχετίζονται με το θρησκευτικό και πνευματικό «σημαίνον», μέσω της γλώσσας, των συμβόλων, των συνειδητών και ασυνείδητων πράξεων κ.ο.κ. (Τσιτσιγκος, 2011).

Το αντικείμενο της Ψυχολογίας της Θρησκείας ως επιστημονικού κλάδου είναι η υποκειμενική θρησκευτικότητα των ατόμων, όπως αυτή εκφράζεται γνωσιακά και συναισθηματικά. Υπό μια πιο στενή έννοια, αντικείμενό της είναι η θρησκευτική εμπειρία και οι διάφορες μορφές έκφρασής της, η θρησκευτική συμπεριφορά και η στάση των ατόμων και των ομάδων, η οποία μπορεί να περιλαμβάνει τις ψυχικές πράξεις ενίσχυσης του εαυτού τους, απέναντι στην ενδεχομενικότητα, ή εκείνα τα ψυχικά φαινόμενα, τα οποία περιγράφονται ως ψυχικές αντιδράσεις των ατόμων στα θεσμικά θρησκευτικά συστήματα υπό τη μορφή πολιτισμικών πράξεων (Τσιτσιγκος, 2011).

Η Ψυχολογία της Θρησκείας καλείται σήμερα να διερευνήσει ένα πεδίο που μέχρι τώρα ήταν εκτός επιστημονικής ανάλυσης. Μια βασική μέριμνα είναι η σχέση μεταξύ των χριστιανικών πεποιθήσεων και των περιβαλλοντικών στάσεων. Αρκετοί μελετητές έχουν υποστηρίξει ότι μια σωστή ερμηνεία τού βιβλίου

τής Γένεσης αφήνει περιθώρια για μια σχέση επιτροπείας τού ανθρώπου πάνω τη Φύση (*stewardship*). Περαιτέρω, αναζητήθηκε από τους ερευνητές η συσχέτιση μεταξύ τής ατομικής πίστης στη Βίβλο, τής συμμετοχής σε μια τοπική εκκλησία, ή Πίστη, ή τής σχέσης με προφανή στοιχεία τής Θεολογίας και των περιβαλλοντικών συμπεριφορών, ή και των περιβαλλοντικών ενεργών πράξεων.

Συμπεράσματα ερευνών έδειξαν ότι οι Χριστιανοί ανησυχούν λιγότερο για τα περιβαλλοντικά ζητήματα από ό, τι άλλοι, και είναι πιο πιθανό να πιστεύουν ότι οι άνθρωποι πρέπει να κυριαρχούν στη Φύση (*dominion thesis*). Μεταξύ εκείνων που ανήκουν σε συντηρητικές προτεσταντικές και σεχταριστικές ομάδες, η «κυριαρχία στη Φύση» είναι μια κυρίαρχη θέση, και αυτό ήταν ανεξάρτητο από την κοινωνική προέλευση των ερωτωμένων. Στο ίδιο πλαίσιο βρέθηκε, ότι εκείνοι που εργάζονται ενεργά για την προστασία τής Φύσης, ή ζουν σε αρμονία με αυτήν, τείνουν να είναι μεν θρησκευτικά ενεργοί, αλλά να μην ανήκουν σε κάποιο εκκλησιαστικό οργανισμό.

Η εμπλοκή τής Ψυχολογίας τής Θρησκείας στα ζητήματα του περιβάλλοντος (βλ. *Περιβαλλοντική Ψυχολογία*) επέβαλε τη δημιουργία μιας νέας ειδικεύσης, τής Περιβαλλοντικής Ψυχολογίας τής Θρησκείας (ΠΨΘ). Ως *Περιβαλλοντική Ψυχολογία* ορίζουμε την αλληλεπίδραση ανθρώπου -φυσικού περιβάλλοντος· με άλλα λόγια, πρόκειται για τον επιστημονικό κλάδο τής Ψυχολογίας, που μελετά την αλληλεπίδραση ανθρώπου και περιβάλλοντος, και κυρίως την αλληλεπίδραση με το κτιστό (φυσικό) περιβάλλον (Συγκολλίτου, 2009).

ΠΨΘ καλείται ο νεοσύστατος επιστημονικός κλάδος εκείνος που συνδυάζει την Περιβαλλοντική Ψυχολογία (*Οικοψυχολογία*) με την Ψυχολογία τής Θρησκείας, εξετάζοντας συστηματικά πώς το (φυσικό, κοινωνικό και ψηφιακό) περιβάλλον επηρεάζει τον ψυχισμό των θρησκευόμενων ανθρώπων (δηλ. τη θρησκευτικότητα και πνευματικότητά τους), αλλά και πώς αυτό συμβάλλει στη

διαμόρφωση μιας συγκεκριμένης θεολογίας ή πνευματικότητας (βλ. *Eco spirituality*), όπως και μιας ιδιαίτερης θρησκευτικής στάσης και συμπεριφοράς.

2. Ψυχολογία και περιβάλλον.

Η ψυχολογική στάση απέναντι στα περιβαλλοντικά προβλήματα φαίνεται ότι ξεπερνά τα χρησιμοθηρικά ή τα μοντέλα της περιορισμένης ορθολογικότητας (*rational-weigher, irrational-weigher*). Η «οικολογική συνείδηση» δεν είναι παρά μια «ψυχο-ιστορική συνείδηση».

Σύμφωνα με το πρώτο μοντέλο ανάλυσης της ανθρώπινης συμπεριφοράς (*rational-weigher*), τα άτομα συλλογικά και με το πέρασμα του χρόνου αναμένεται να επεξεργάζονται πληροφορίες σχετικά με τον κίνδυνο που διέρχονται, με τρόπο που να προάγει την αναμενόμενη τους ωφέλεια από τις πληροφορίες που προκύπτουν.

Σύμφωνα με το δεύτερο μοντέλο (*irrational-weigher*), τα άτομα δεν διαθέτουν την ικανότητα να προωθούν αξιόπιστα την ωφελιμότητά τους, επειδή η αξιολόγηση των πληροφοριών κινδύνου περιορίζεται από γνωσιακές προκαταλήψεις και άλλες εκδηλώσεις περιορισμένης ορθολογικότητας.

Ωστόσο, κανένα από αυτά τα μοντέλα δεν εξηγεί πειστικά τη δημόσια σύγκρουση για την κλιματική αλλαγή. Μια εξήγηση για μια τέτοια σύγκρουση είναι το μοντέλο της «πολιτισμικής γνώσης» (*cultural cognition*), σύμφωνα με το οποίο οι αξίες των ανθρώπων είναι γνωσιακά πρωθυστερες από τα γεγονότα, όταν πρόκειται για συγκρούσεις, που έχουν να κάνουν με δημόσιους κινδύνους. Ως αποτέλεσμα ενός συνόλου αλληλένδετων ψυχολογικών μηχανισμών, ομάδες ατόμων θα πιστώσουν και θα απορρίψουν στοιχεία κινδύνου, στη βάση που αυτά ευθυγραμμίζονται ή ενισχύουν τις ιδιαίτερες αντιλήψεις τους για το πώς πρέπει να οργανωθεί η κοινωνία.

3. Θρησκευτικότητα και Περιβάλλον

α. Γενικά.

Η θρησκεία μέσω της Ψυχολογίας (βλ. *Ψυχολογία τής Θρησκείας*) υπεισέρχεται στην έρευνα των περιβαλλοντικών προβλημάτων—είτε με την έννοια τής θρησκευτικής ή της εκκλησιαστικής ένταξης, είτε με τη μορφή τής πνευματικής στάσης— για την αξιολόγηση της επιλογής τής μιας ή της άλλης συμπεριφοράς. Η επιλογή τής στάσης απέναντι στην περιβαλλοντική κρίση είναι κάτι που ξεπερνά τις γνωσιακές ή τις ωφελιμιστικές σταθμίσεις και προσεγγίζει ζητήματα αξιολογικής συγκρότησης των ίδιων των ατόμων.

Από την εποχή της δημοσίευσης του κλασικού πλέον άρθρου τού Lynn White (1967) για τις ιστορικές ρίζες των οικολογικών κρίσεων, υπήρξε μεγάλη θεωρητική συζήτηση μεταξύ ιστορικών, φιλοσόφων και θρησκευτικών μελετητών σχετικά με τον πιθανό ρόλο των ιουδαιο-χριστιανικών αρχών στη διαιώνιση της περιβαλλοντικής υποβάθμισης στη Δύση. Αυτή η συζήτηση ξεκίνησε το 1967, όταν ένας διάσημος ιστορικός, ο Lynn White, έγραψε ένα άρθρο στο περιοδικό *"Nature"*, υποστηρίζοντας ότι η αρχή τής αντίληψης της «Φύσης» ως εκμεταλλεύσιμης πηγής πόρων βρίσκεται στο βιβλίο της *Γένεσης*.

Εντούτοις, αυτή η προσπάθεια αναγωγής τής αρχής τής περιβαλλοντικής απαξίωσης στην αφετηρία τής ιουδαιο-χριστιανικής Πίστης δεν επιβεβαιώνεται πλήρως. Ως ομάδα, Χριστιανοί και μη Χριστιανοί δεν διαφέρουν ως προς τη στάση τους απέναντι στη Φύση. Με άλλα λόγια, σε αντίθεση με τους ισχυρισμούς τού White, δεν υπάρχει άμεση σχέση μεταξύ τής προσκόλλησης σε μια χριστιανική Πίστη και μιας κυριαρχικής στάσης απέναντι στη Φύση. Αυτή η διαπίστωση, ωστόσο, δεν πρέπει να ερμηνευθεί ως παντελώς λανθασμένη. Για παράδειγμα,

σύμφωνα με ορισμένα εμπειρικά στοιχεία, ο δυτικός Χριστιανισμός (έτσι όπως διαμορφώθηκε ιδίως μετά τη θρησκευτική Μεταρρύθμιση) εμφανίζεται να έχει μια σημαντική, αν και έμμεση, επίδραση στη στάση απέναντι στο φυσικό περιβάλλον. Όπως αποδεικνύει μια μεγάλη σχετική ανάλυση, πρόκειται βασικά για πρόσωπα μορφωμένα, σύγχρονους μεταφορείς της παράδοσης του Διαφωτισμού, που έχουν τις πιο χρηστικές ή υπερ-κυριαρχικές απόψεις για τη Φύση (Hayes & Marangudakis, 2001).

β. Θρησκευτικότητα και περιβαλλοντική πολιτική.

Στη βάση των πεποιθήσεων για την αλλαγή του κλίματος έχει δειχθεί ότι η υποστήριξη της περιβαλλοντικής πολιτικής είναι λιγότερο ισχυρή σε άτομα υψηλότερης θρησκευτικότητας. Διαπιστώθηκε ότι η θρησκευτικότητα μετριάζει τη συσχέτιση μεταξύ των περιβαλλοντικών πεποιθήσεων και της φιλοπεριβαλλοντικής υποστήριξης. Ένας ψυχολογικός λόγος για τη μετριαστική επίδραση της θρησκευτικότητας στην υποστήριξη των περιβαλλοντικών πολιτικών είναι η συγκεκριμένη πίστη σε έναν Θεό, που ελέγχει και ρυθμίζει τα πάντα, οπότε σε μια τέτοια περίπτωση απουσιάζει η απόδοση ευθύνης στην εκάστοτε πολιτική κυβέρνηση (Eom, Saad & Kim, 2021).

Θα πρέπει, πάντως, να διακρίνουμε το ψυχολογικό υπόβαθρο τέτοιων διαπιστώσεων από τις πολιτικές ή τις κοινωνικές τους συμπεραδηλώσεις. Το ότι στις ΗΠΑ μια πολιτική παράταξη είναι πιο πιθανό να δείξει πίστη στην κλιματική αλλαγή, όταν αυτή διατυπώνεται ως «κλιματική αλλαγή» και όχι ως «υπερθέρμανση του πλανήτη», είναι τελικά πολιτικό γεγονός και πολιτική προσέγγιση, αφού ο όρος «υπερθέρμανση του πλανήτη» έχει μια ισχυρότερη γνωσιακή συσχέτιση με συγκεκριμένες πολιτικές λύσεις και επεμβάσεις από ό,τι ο όρος «κλιματική αλλαγή». Είναι, επίσης, πιθανό ότι τόσο ο φόβος του προβλήματος, όσο και η αποστροφή προς τις κυβερνητικές λύσεις, είναι κάτι που παρακινεί

προς τον σκεπτικισμό. Είναι, ακόμα, δυνατόν τα επιχειρήματα, που υποβαθμίζουν την αντιληπτή επιστημονική συναίνεση, να επιτρέπουν την εκδήλωση φαινομένων αποστροφής προς την όποια λύση για την κλιματική αλλαγή (Campbell & Kay, 2014).

γ. Περιβαλλοντική Ψυχολογία και Θεολογία.

Ψυχολογικό υπόβαθρο, όμως, έχει και η διατάραξη της αντίληψης για έναν δίκαιο κόσμο. Πολλά άτομα έχουν έντονη την ανάγκη να αντιληφθούν τον κόσμο ως δίκαιο, πιστεύοντας ότι μελλοντικές ανταμοιβές αναμένουν όσους αγωνίζονται με σύνεση γι' αυτές και τιμωρίες επιβάλλονται σε αυτούς που τις αξίζουν. Η θεωρία για έναν «δίκαιο Θεό» έχει αποδείξει ότι, όταν η ανάγκη των ανθρώπων να πιστεύουν σε έναν δίκαιο κόσμο γενικά απειλείται, τότε επιστρατεύονται αμυντικές αντιδράσεις, όπως η απομάκρυνση ή ο εξορθολογισμός των πληροφοριών, που απειλούν τις δίκαιες παγκόσμιες πεποιθήσεις τους.

Πληροφορίες σχετικά με τις δυνητικά σοβαρές και αυθαίρετες επιπτώσεις της παγκόσμιας υπερθέρμανσης του πλανήτη θα αποτελούσαν σημαντική απειλή για την πίστη σε έναν δίκαιο κόσμο και η απαξίωση ή η άρνησή της θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως μέσο επίλυσης της προκύπτουσας απειλής. Πολλά τρομακτικά μηνύματα, που στοχεύουν στην αναχαίτιση της υπερθέρμανσης του πλανήτη, καθιστούν εμφανές το επικείμενο χάος και την απρόβλεπτη καταστροφή, που θα φέρει μαζί της η κλιματική αλλαγή.

Επιπλέον, αυτά τα μηνύματα συχνά τονίζουν το κακό, που θα προκληθεί στα παιδιά και στις μελλοντικές γενιές, που δεν έχουν κάνει τίποτα οι ίδιες για να προκαλέσουν αυτήν την εξέλιξη. Τέτοιες ιδέες έρχονται σε αντίθεση με την πεποίθηση ότι ο κόσμος είναι προβλέψιμος και δίκαιος, υποδηλώνοντας ότι οι καλοί άνθρωποι θα τιμωρηθούν και οι αθώοι θα αποτελέσουν τα μεγαλύτερα θύματα. Επειδή τέτοια μηνύματα έρχονται σε αντίθεση με τις πεποιθήσεις εκείνων που υποστηρίζουν πιο έντονα

τέτοιες πεποιθήσεις, αυτοί οι ίδιοι είναι που αισθάνονται και ως περισσότερο απειλούμενοι. Όταν αυτοί οι άνθρωποι εκτίθενται σε τέτοιες πληροφορίες, το πιο πιθανό είναι ότι γνωσιακά και ψυχολογικά θα απορρίψουν τα στοιχεία για την υπερθέρμανση του πλανήτη. Με την αύξηση του σκεπτικισμού για τέτοια θέματα μειώνεται η προθυμία των ανθρώπων να συμμετέχουν σε συμπεριφορές, που θα στοχεύουν στην καταπολέμηση της υπερθέρμανσης του πλανήτη (Feinberg & Willer, 2011).

δ. Θεολογία και κοινωνικο-οικονομικό σύστημα.

Σύμφωνα με τη θεωρία τής συστημικής αιτιολόγησης (*system justification theory*), οι αξιολογήσεις μας για τα κοινωνικά συστήματα και τους θεσμούς επηρεάζονται από την ανάγκη τού ατόμου να διατηρεί την αίσθηση της βεβαιότητας και της σταθερότητας, την (υπαρξιακή) ανάγκη να αισθάνεται ασφάλεια και σιγουριά και τις σχεσιακές ανάγκες για τη διασύνδεση με τους άλλους ανθρώπους (βλ. *σχεσιακότητα*), οι οποίες (αξιολογήσεις) αποτελούν μέρος των ίδιων κοινωνικών συστημάτων. πρόκειται για τη θεωρία ενός δίκαιου κόσμου με μια διαφορετική διατύπωση, που βρίσκεται πιο κοντά στην κοινωνιολογική ανάλυση.

Αυτή η ανθρώπινη ανάγκη δημιουργεί τα κίνητρα για την αντίληψη του συστήματος ως δίκαιου, νόμιμου, ωφέλιμου και σταθερού, καθώς και την επιθυμία διατήρησης και προστασίας τού status quo. Η αιτιολόγηση του συστήματος μπορεί να έχει θετικά αποτελέσματα βραχυπρόθεσμα, όπως την ανακούφιση του άγχους, της αβεβαιότητας και το φόβο, που προκαλείται από απειλές για το κοινωνικό status quo. Παρά ταύτα, οι τάσεις αιτιολόγησης του συστήματος μπορεί να έχουν αρνητικές συνέπειες για στάσεις και συμπεριφορές, που ωφελούν το περιβάλλον. Η τάση να δικαιολογείται το σύστημα μπορεί να παρεμποδίζει μια σαφή αξιολόγηση των περιβαλλοντικά επιζήμιων πτυχών τού κοινωνικο-οικονομικού status quo και να αποτρέπει το άτομο από του να

αισθάνεται δυσαρεστημένο, αναλαμβάνοντας δράση για τη διόρθωση των περιβαλλοντικών προβλημάτων (Jost & Banaji, 1994).

Για πολλούς ανθρώπους η αναγνώριση και η αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών προβλημάτων σημαίνει απειλή για τα ίδια τα θεμέλια της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής κατάστασης. Όταν το κοινωνικό σύστημα απειλείται από μια εξωτερική πηγή αστάθειας, όπως είναι μια ξένη στρατιωτική ή τρομοκρατική επίθεση, η ανάγκη να δικαιολογηθεί το σύστημα γενικά εκδηλώνεται μέσω της αυξημένης προσοχής και της επικέντρωσης στην καταπολέμηση της αιτίας της απειλής. Όταν όμως, η απειλή προέρχεται μέσα από την ίδια τη λειτουργία του συστήματος, τότε τα πράγματα περιπλέκονται.

Οι ίδιες οι πρακτικές του κοινωνικο-οικονομικού μας συστήματος έχουν προκαλέσει την περιβαλλοντική κρίση και, κατά συνέπεια, συνιστούν μια εσωτερική ή ενδογενή απειλή για την ισορροπία του συστήματος. Τότε, η αντιμετώπιση αυτής της απειλής μπορεί να περιλαμβάνει α) την αναγνώριση των αδυναμιών του τρέχοντος συστήματος και των καθιερωμένων πρακτικών, β) την αποδοχή τόσο της συστημικής, όσο και της ατομικής ευθύνης για την τρέχουσα κατάσταση του περιβάλλοντος, και γ) την παραδοχή ότι το σύστημα πρέπει να αλλάξει, αν θέλουμε να αποτρέψουμε την οικολογική καταστροφή. Αυτές οι παραδοχές δεν είναι καθόλου εύκολο να προκαλέσουν την απαιτούμενη ψυχική αφύπνιση και επικέντρωση, που απαιτείται (Feygina, Jost & Goldsmith, 2010).

Οι ερευνητές της ηθικής θεμελίωσης των ανθρώπινων πράξεων και συμπεριφορών έχουν διαπιστώσει και ταξινομήσει βασικούς τύπους, που είναι θεμελιώδεις για την ανθρώπινη γενικά Ηθική: «βλάβη/φροντίδα» (ανησυχίες για τη φροντίδα και την προστασία άλλων ανθρώπων), «δικαιοσύνη/αμοιβαιότητα» (ανησυχίες σχετικά με τη δίκαιη μεταχείριση των άλλων ανθρώπων και την τήρηση της δικαιοσύνης), «εντός ομάδας/πιστότητα» (ανησυχίες σχετικά με τη συμμετοχή στην ομάδα και την πίστη σε

αυτήν), «αυθεντία/σεβασμός» (ανησυχίες για την ιεραρχία, την υπακοή και το καθήκον), και «αγνότητα/αγιότητα» (ανησυχίες για τη διατήρηση της αγνότητας και της ιερότητας, που συχνά χαρακτηρίζονται από μια αποστροφή).

Η διαφορετική τοποθέτηση και ιεράρχηση των ανθρώπων σε αυτούς τους τύπους είναι και ο παράγοντας, που καθορίζει τη στάση τους απέναντι στα περιβαλλοντικά ζητήματα. Αυτό μπορεί να ερμηνεύσει και για ποιο λόγο πολλές χριστιανικές ομάδες, αν και παραδοσιακά συντηρητικές, έχουν γίνει υπέρμαχοι του Περιβάλλοντος τα τελευταία χρόνια. Αυτές οι ομάδες αντιλαμβάνονται την περιβαλλοντική υποβάθμιση ως βεβήλωση του κόσμου, που δημιούργησε ο Θεός, και ως μια αντίφαση μεταξύ των ηθικών αρχών της αγνότητας και της ιερότητας. Η αντίληψη της θρησκείας για τον άνθρωπο ως «διαχειριστή» της γης και της ισορροπίας σε αυτήν, η ηθική υποχρέωση της διατήρησης της αγνής και ιερής δημιουργίας του Θεού είναι στοιχεία, που διαμορφώνουν το ψυχολογικό υπόβαθρο όλων αυτών των κοινωνικών ομάδων (Feinberg & Willer, 2013).

4. Θρησκευτική και χριστιανική θεώρηση του περιβάλλοντος.

α. Γενικά.

Η Οικοθεολογία (αλλά και η «βαθιά οικολογία») ως ριζοσπαστικά κινήματα εννοούν περισσότερο κάποιες θρησκευτικές παραδόσεις σε σχέση με άλλες. Για παράδειγμα, σε ένα ινδουϊστικό πλαίσιο, η «βαθιά οικολογία» μπορεί να επιβεβαιωθεί μέσω του στοχασμού σε παραδοσιακά κείμενα, που διακηρύσσουν μια συνέχεια μεταξύ της ανθρώπινης τάξης και της Φύσης μέσω τελετουργικών δραστηριοτήτων και της εφαρμογής των τεχνικών του διαλογισμού, που καλλιεργούν μια αισθητή εμπειρία της σχέσης του ανθρώπου με τα φυσικά στοιχεία.

Η συμβολή τής χριστιανικής Εκκλησίας στην επίλυση του οικολογικού προβλήματος είναι πολυσήμαντη·είναι μια παρέμβαση, που —σε κοινωνικό επίπεδο— επεκτείνεται σε πολλά και διαφορετικά πεδία και άξονες αναφοράς.

Για τον Χριστιανό, η Φύση δεν είναι ένα απρόσωπο και ουδέτερο αντικείμενο, ακόμα και αν γίνεται αποδεκτό ότι δημιουργήθηκε από κάποιο ανώτατο Όν. Χριστιανικά, ο φυσικός κόσμος δεν είναι ιδιοκτησία τού ανθρώπου. Ο άνθρωπος δεν είναι ιδιοκτήτης, αλλ' ένας απλός διαχειριστής, που έχει περισσότερες ευθύνες και υποχρεώσεις παρά δικαιώματα. Για την Εκκλησία, ο φυσικός κόσμος συνιστά Θείο δημιούργημα, αλλά και «τόπο» αποκάλυψης του Θεού, όπως και, μερικές φορές, τόπος συνάντησής Του ως πεδίου εκδηλώσεων των (άκτιστων) Θείων ενεργειών. Ως διαχειριστής θα πρέπει να εξασφαλίζει τη συνέχεια και τη διατήρηση του φυσικού περιβάλλοντος και στις επόμενες γενιές· είναι μια περιουσία, που με τη βοήθεια του Θεού θα πρέπει να την παραδώσει στους επόμενους.

Έπειτα, η κοινωνική διάσταση αποτυπώνεται από το γεγονός ότι η σχέση τού ανθρώπου προς τη Φύση είναι ανάλογη της σχέσης, που έχει (ή δεν έχει) το άτομο με τον ίδιο τον Θεό. Δεν είναι τυχαίο —και αυτό είναι και το συμπέρασμα της «βαθιάς οικολογίας»— ότι ο κόσμος τής θεοποίησης της τεχνολογικής ορθολογικότητας είναι αυτός που έχει προκαλέσει τα πολλά και δυσεπίλυτα περιβαλλοντικά προβλήματα. Μια αντίληψη ιδιοποίησης των φυσικών και των ενεργειακών πόρων είναι μια αντίληψη οικονομικού κέρδους, που δεν μπορεί να σταματήσει, παρά μόνο μπροστά στην πλήρη καταστροφή τού φυσικού περιβάλλοντος.

β. Ορθόδοξη θεώρηση.

Στην Ορθόδοξη Παράδοση, μπορούμε να κάνουμε λόγο για μια αγιοπνευματική θεώρηση της οικολογικής προσέγγισης. Πράγματι, η Ορθόδοξη Θεολογία συναντά την Οικοθεολογία στη θεώρηση της

Φύσης. Αντί για την υποκατάσταση της θρησκευτικής πίστης από κοσμικά συστήματα αναγωγής τού Περιβαλλοντισμού σε μεταφυσικό σύστημα και λειτουργία, μπορεί ο καθημερινός άνθρωπος να επιμείνει στις προοπτικές τής Εκκλησίας.

Η ίδια η Εκκλησία, όπως πολύ γλαφυρά βλέπουμε π.χ. στη Θεολογία τού αγίου Μαξίμου τού Ομολογητή, είναι το «εργαστήριο» της οικολογικής αναμόρφωσης του κόσμου. Ο άνθρωπος χωρίστηκε από τον Δημιουργό με το Προπατορικό Αμάρτημα και επέλεξε να απομακρυνθεί από τους σκοπούς και το περιεχόμενο του Θείου σχεδίου τής Κτίσης. Η Εκκλησία ως Θεϊός οργανισμός έχει ως σκοπό τη σωτηρία τού ανθρώπου. Με τον εκ νέου καθαγιασμό τής Φύσης και της δημιουργίας μέσω τής Θείας Ευχαριστίας ο άνθρωπος βρίσκει την πραγματική του θέση μέσα στη Δημιουργία.

Μια Ορθόδοξη χριστιανική προσέγγιση δεν θα πρέπει να απορροφάται ιδεολογικά και σε επίπεδο επιχειρημάτων από αυτά τα οικολογικά ρεύματα, τα οποία έχουν έντονο συγκρητιστικό περιεχόμενο και αντλούν ιδέες και πηγές από διαφορετικές, πολλές φορές ετερόκλητες, πνευματικές παραδόσεις. Η ασκητική διάσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας έρχεται να υπογραμμίσει ακριβώς το γεγονός ότι ο άνθρωπος οφείλει να χρησιμοποιεί τα φυσικά και υλικά αγαθά «δοξολογικά», όχι κατακρατώντας τα και ιδιοποιούμενος αυτά (Εξ. 16, 14-21).

Αλλ', η ασκητική τής Εκκλησίας αφορά και στη δυνατότητα της αποκατάστασης των ανισορροπιών, που δημιουργούνται από την καταχρηστική παρέμβαση και εκμετάλλευση του ανθρώπου. Η αποκατάσταση της Φύσης και του ανθρώπου περνά μέσα από την αποκατάσταση της κοινωνικής δικαιοσύνης «εν Αγίω Πνεύματι». Έτσι, η «βαθιά οικολογία» προωθεί μια βαθιά πνευματική σύνδεση με τη Φύση, γιατί οι οντότητες στο σύμπαν συνδέονται θεμελιωδώς μεταξύ τους. Βασική θέση της είναι ότι η ευημερία και η προκοπή τής ανθρώπινης και της μη ανθρώπινης ζωής πάνω στη Γη έχουν αυταξία (Naess, 1986).

5. Συμπεράσματα.

Στην εποχή μας, η κοινωνική υπευθυνότητα για το περιβάλλον δεν πηγάζει από κάποια δεοντοκρατική ορθολογική ή αντίστοιχη ωφελμιστική προσέγγιση, αλλ' είναι το αποτέλεσμα μιας τοποθέτησης απέναντι στα περιβαλλοντικά προβλήματα, τα οποία —με τη σειρά τους— αντανακλούν κοινωνικές συγκρούσεις και σχέσεις ισχύος αλλά και ιδιοποίησης.

Το γενικό «οικολογικό» συμφέρον δεν θα το αναζητήσουμε σε κάποια ιδεολογική ή ηθικιστική θεώρηση, αλλά στη βαθύτατα υπαρξιακή συνειδητοποίηση του προβλήματος της θέσης μας ως έλλογων υπάρξεων, καθώς και της επιβιώσής μας σε αυτόν τον κόσμο. Ο άνθρωπος, τόσο σε επίπεδο ψυχολογίας, όσο και σε επίπεδο κοινωνικής ευθύνης, σχετίζεται με την περιβαλλοντική κρίση και τις περιβαλλοντικές λύσεις, που υπάρχουν.

Παρακολουθώντας τα μεγάλα διαθρησκειακά συνέδρια της εποχής μας για την αλλαγή του κλίματος και το περιβαλλοντικό γενικά ζήτημα, καταλαβαίνει κανείς ποια και σε ποιο βαθμό είναι η επίδραση της οικολογίας σε όλες τις Θρησκείες. Στο παρόν άρθρο φάνηκε πως η Ορθόδοξη θεολογική παράδοση πάνω στην ισορροπία του περιβάλλοντος, η οποία ήδη από την περίοδο των Πατέρων κάνει λόγο για την Εκκλησία (και την Θεία Ευχαριστία) μπορεί να συμβάλλει —και μέσω της ΠΨΘ— στην αντιμετώπιση του οικολογικού προβλήματος και την εξυγίανση της οικολογικής μας συνείδησης στο πλαίσιο της Θείας δημιουργίας.

Από την άλλη μεριά, τις τελευταίες πέντε δεκαετίες, πολλές πολύτιμες συνεισφορές στην Οικοθεολογία έχουν προέλθει από την Οικο-ηθική. Οι θεολόγοι και οι εκκλησιαστικές οργανώσεις επιχειρηματολογούν με πολλούς τρόπους, αλλά συχνά είναι αδύναμοι στην εκπόνηση στρατηγικών για την επιρροή στους τρόπους και τα μοντέλα ανάπτυξης. Η αλήθεια είναι ότι στην κίνηση της Οικοθεολογίας υπάρχει συχνά μια μονόπλευρη έμφαση στη λεγόμενη *Πρωτολογία* (ή, όπως αναφέρουν οι βιβλικοί

θεολόγοι, στην Πρωτοϊστορία), δηλ. στο δόγμα τής δημιουργίας και της αρχής τού κόσμου-σπάνια βρίσκουμε βαθιές σκέψεις για τη Χριστολογία, την Πνευματολογία, τη Σωτηριολογία και την Εσχατολογία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bernier, A., La face cachée des Sommets de la Terre, *Le Monde Diplomatique*, Juin 2022, 1, 22-23.
- Bréville, B., Rimbart, P., Les Écologistes à l'épreuve du Pouvoir. Tiédir quand ça chauffe, *Le Monde Diplomatique*, Décembre 2021, 13.
- Γεωργοπούλου Α., Περιβαλλοντική Ηθική , Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2002.
- Γεωργοπούλου Ν., Η Ηθική της Οικολογικής Συνείδησης , Θυμέλη, Αθήνα 1995.
- Campbell, T. H., Kay, A. C., Solution Aversion: On the relation between ideology and motivated disbelief, *Journal of Personality and Social Psychology*, 107/5 (2014), 809-824.
- Caramel, L., Réchauffement climatique. La négociation mondiale s'est amorcée. *Bilan du Monde 2008*, *Le Monde*, 30-31.
- Economou, E. B., An Orthodox view of the ecological crisis, *Θεολογία*, ΞΑ, 4 (1990), 607-619.
- Eco-Theology, Climate Justice and Food Security. Theological Education and Christian Leadership Development*, (D. Werner, E. Jeglitzka, eds.), Globethics.net Global No 14, 2016.
- Eom, K., Saad, C.S , Kim, H.S., Religiosity moderates the link between environmental beliefs and pro- environmental support: the role of belief in a controlling God, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 47/6 (2021), 891-905
- Ζηζιούλας, Ι., Μητρ. Περγάμου, *Η Κτίση ως Ευχαριστία. Θεολογική προσέγγιση στο πρόβλημα της Οικολογίας*, Εκδόσεις Ακρίτας, 1998.

- Feinberg, M., Willer, R., Apocalypse soon? Dire messages reduce belief in global warming by contradicting just-world beliefs, *Psychological Science*, 22 (2011), 34–38.
- Feinberg, M., Willer, R., The moral roots of environmental attitudes, *Psychological Science*, 24 (2013), 56-62.
- Feygina, I., Jost, J. T., Goldsmith, R. E., System Justification, the Denial of Global Warming, and the Possibility of “System Sanctioned Change”, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 36/3 (2010), 326-338.
- Hayes, B. C., Marangudakis, M., Religion and attitudes towards nature in Britain, *British Journal of Sociology*, 52/1 (2001), 139-155.
- Jost, J. T., & Banaji, M. R. (1994). The role of stereotyping in system-justification and the production of false consciousness. *British Journal of Social Psychology*, 33(1), 1–27. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8309.1994.tb01008.x>
- Katz, E., Faith, God, and Nature: Judaism and Deep Ecology, In: *Deep Ecology and World Religions. New Essays on Sacred Grounds*, (D. L. Barnhill and R. S. Gottlieb, eds.), State University of New York Press, 2001, 153-168.
- Κονδύλης, Π. *Το Πολιτικό και ο Άνθρωπος. Βασικά στοιχεία της Κοινωνικής Οντολογίας, Τομ. Ιβ. Κοινωνική σχέση, Κατανόηση, Ορθολογικότητα*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2007.
- Naess, (1986) *The Deep Ecological Movement : Some Philosophical Aspects*, *Philosophical Inquiry* , 8 (1-2),pp. 10-31
- Συγκολλίτου Ε., *Περιβαλλοντική Ψυχολογία , Ελληνικά γράμματα , Αθήνα 2009.*
- Τσιτσιγκού Σ. Κ., *Η ψυχή του ανθρώπου κατά τον Ιερό Χρυσόστομο*, Αθήνα 2000.
- _____, *Θρησκεία και επιστήμη*, Αθήνα 2010.
- _____, *Ψυχολογία τής Θρησκείας*, Αθήνα 2011.

*The purpose of establishing the laboratory of Religious Studies of the
Department of Social Theology and Religion (University of Athens)*

by

Dr. Kassiani – Maria Kontaxi

Abstract

It is a fact that we are experiencing the reshape of the religious element in European and Western civilization. Modern man is faced with social, economic and cultural rearrangements. New conditions are beginning to configurate. The laboratory of Religious Studies of the Department of Social Theology and Religion intends to take part of a new effort to create a cooperation network where it will work for Knowledge and mutual respect.

*Παρουσίαση του σκοπού και των στόχων Ίδρυσης του
Εργαστηρίου Θρησκευολογίας του Τμήματος Κοινωνικής
Θεολογίας και Θρησκευολογίας του ΕΚΠΑ*

Υπό

Δρ. Κασσιανής – Μαρίας Κονταξή

Η εποχή που ζούμε χαρακτηρίζεται για τη μεταβλητότητά της. Ο άνθρωπος αναγκάζεται να προσαρμοστεί σε νέες συνθήκες που προκύπτουν από οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές ανακατατάξεις. Μαθαίνει να ζει και να δρα ανάμεσα στην διαφορετικότητα. Συνειδητοποιεί ότι πλέον τα όρια υπάρχουν για να επαναπροσδιορίζονται ενώ στην καθημερινότητα έρχεται

αντιμέτωπος, συνεχώς, με νέα δεδομένα. Μέσα σε όλα αυτά τα περιβάλλοντα ο ίδιος προσπαθεί να εδραιώσει τη θέση του, αναζητώντας τη σύνδεση του παρόντος του με το μέλλον. Προσπαθεί να δηλώσει τον τρόπο που αντιλαμβάνεται τον εαυτό του και να τον παρουσιάσει και στον κόσμο γύρω του. Κομβικό στοιχείο σε όλη αυτή την αναζήτηση και την εδραίωση των ατομικών αλλά και κοινωνικών ταυτοτήτων αποτελεί και η θρησκεία. Από τη στιγμή που η θρησκεία συνιστά έναν πολιτισμικό θεσμό, που αλληλοεπιδρά με τους υπόλοιπους κυρίαρχους θεσμούς, όπως είναι η παιδεία, η υγεία κ.λπ. ξεφεύγει από τα όρια του εσωτερικού, προσωπικού βιώματος και γίνεται μέρος των πολυπολιτισμικών κοινωνιών (Liu, Volcic, Gallois, 2018).

Μέσα σε όλο αυτό τον κυκεώνα των πληροφοριών όπου έρχεται αντιμέτωπος ο σύγχρονος άνθρωπος και, παράλληλα, αναγνωρίζοντας το πόσο σημαντική είναι η ανάδειξη της ποικιλομορφίας των ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων αλλά και η αλληλεπίδραση με άλλους πολιτισμούς, με άλλες κοινωνικές ομάδες, με άλλες θρησκείες, το όραμα, από τη μία πλευρά του Καθηγητή κ. Σπυρίδωνα Τσιτσιγκου και η πίστη και η αγάπη για την επιστήμη της Θρησκευολογίας εκλεκτών επιστημόνων, συνετέλεσαν στη δημιουργία του Εργαστηρίου Θρησκευολογίας του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας του ΕΚΠΑ. Πρόκειται για μια ομαδική πρωτοβουλία, που βασίζεται στο διάλογο, στην κατανόηση, στο σεβασμό, στη συνεργασία, στην ενσυναίσθηση, στην αλληλεπίδραση, με μόνο άξονα αναφοράς, τη γνώση και την κατάργηση οποιαδήποτε μορφής μισαλλοδοξίας. Η γνώση που παρέχεται μέσα από το Εργαστήριο δεν έχει σκοπό να καταργήσει ή να περιορίσει αυτά που μέχρι τώρα πιστεύει κάποιος ή διδάσκεται. Αντιθέτως, όταν μαθαίνουμε κάτι που αγνοούσαμε ότι υπάρχει ή θεωρούσαμε ότι διέθετε άλλα χαρακτηριστικά από αυτά,

που, όντως έχει, αισθανόμαστε πιο σίγουροι για τα δικά μας πιστεύω, για τις δικές μας αξίες. Η κατανόηση του άλλου, του διαφορετικού δεν αποδυναμώνει το δικό μας, αλλά το ενισχύει. Όπως εύστοχα είχε πει κάποτε ο M. Gandhi: «Δεν θέλω το σπίτι μου να έχει τοίχους σε όλες τις πλευρές, ούτε τα παράθυρά μου να είναι φραγμένα. Θέλω όλοι οι πολιτισμοί όλων των χωρών να φυσούν γύρω από το σπίτι μου όσο πιο ελεύθερα γίνεται. Αλλά αρνούμαι να επιτρέψω να με κλονίσει το φύσημα κάποιου από αυτούς»(Liu, Volcic, Gallois, 2018).

Το Εργαστήριο αποτελεί ένα διάυλο, μέσα από τον οποίο ο σύγχρονος άνθρωπος μπορεί να προσεγγίσει τις πολυποίκιλες όψεις της θρησκευτικότητας, όπως και αν αυτή πραγματώνεται. Είναι γεγονός ότι βιώνουμε την ανασύνθεση του θρησκευτικού στοιχείου στον Ευρωπαϊκό και Δυτικό πολιτισμό. Αυτή η αποσάθρωση της επιρροής των θρησκειών στον κοινωνικό ιστό, η σχετικοποίηση των ομολογιακών ταυτοτήτων, η απογοήτευση των νέων ανθρώπων από τη δράση του ιερατείου κ.λπ., οδηγεί προοδευτικά στην ανάπτυξη νέων μορφών θρησκευτικότητας (Michel Reeber, 2010). Έτσι, το Εργαστήριο, αντιλαμβανόμενο τις ανησυχίες του σύγχρονου ανθρώπου, μετατρέπεται σε τόπο όπου το παρελθόν, επικοινωνεί με το παρόν και μαζί σχεδιάζουν το μέλλον. Έρχεται να εξηγήσει, να αναλύσει, να επαναπροσδιορίσει.

Το Εργαστήριο απευθύνεται σε όλους. Είναι πάντα ανοιχτό σε αυτούς που θέλουν να μάθουν, να γνωρίσουν, να προσφέρουν. Κάθε συμμετοχή είναι πολύτιμη. Κάθε σκέψη, πρόταση είναι σεβαστή. Εξάλλου, διαμορφώθηκε σε ένα χώρο όπως είναι αυτός του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευσιολογίας, που εστιάζει στον κοινωνικό και ανθρωπολογικό ρόλο της θρησκείας, που εμβαθύνει στην ανάπτυξη ενός κριτικού πλαισίου σκέψης και δράσης για τους φοιτητές του. Συνεπώς, η διεπιστημονική προσέγγιση, το «άνοιγμα», στη διαφορετικότητα, η ανάδειξη της

συνεργασίας, της επικοινωνίας, του διαλόγου είναι η μόνη βάση πάνω στην οποία στηρίζονται οι αρχές του Εργαστηρίου.

Στην παρούσα ανακοίνωση θα εστιάσουμε συνοπτικά στους στόχους που επιδιώκονται με την ίδρυση του Εργαστηρίου (ΦΕΚ 247/τεύχ. Β/3.02.2020). Πρώτα από όλα, το Εργαστήριο ως δομικό στοιχείο του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας δεν έχει σκοπό να υποκαταστήσει τις τόσο σημαντικές λειτουργίες και δραστηριότητες που υλοποιούνται μέσα σε αυτό, αλλά αντίθετα, γίνεται αρωγός σε οποιαδήποτε προσπάθεια ενίσχυσης της γνώσης των φοιτητών, πάντα μέσα από θέματα που εμπίπτουν στον γνωστικό χώρο του Εργαστηρίου.

Το Εργαστήριο μετατρέπεται σε ένα ανοιχτό πεδίο όπου ο κάθε φοιτητής του Τμήματος μπορεί ελεύθερα να λαμβάνει ανατροφοδότηση για όλες τις εξελίξεις που αφορούν στην επιστήμη της θρησκευολογίας, να εξοικειωθεί με σύγχρονα μεθοδολογικά εργαλεία, να προσεγγίσει θεωρίες με καινούργια οπτική, να εκφράσει απορίες, να συμβουλευτεί. Η υποβοήθηση αυτή στοχεύει σε προπτυχιακό και σε μεταπτυχιακό επίπεδο και επιδιώκει την κάλυψη εργαστηριακών και διδακτικών αναγκών. Πάνω σε αυτή τη βάση, προωθείται η ανάπτυξη εκπαιδευτικών, ερευνητικών δραστηριοτήτων με έμφαση στη διάδραση και την κινητικότητα. Οποιαδήποτε πρωτοβουλία δηλαδή, δεν περιορίζεται σε στενά όρια, αλλά επιδιώκει τη διεπιστημονικότητα, τη συνεργασία με φορείς τόσο από τον Ελλαδικό όσο και από τον παγκόσμιο χώρο.

Το Εργαστήριο εστιάζει, λοιπόν, κάθε δράση του στην παροχή όσο το δυνατόν περισσότερης γνώσης, που θα εφοδιάσει τον σύγχρονο άνθρωπο με όλα εκείνα τα στοιχεία που θα τον προετοιμάσουν να ανταπεξέλθει όσο καλύτερα γίνεται στις ανάγκες των σύγχρονων πολιτισμικών κοινωνιών. Εξάλλου, από τις βασικές προκλήσεις του πλουραλισμού είναι η διαμόρφωση και

η ανάδειξη των συνθηκών για αμοιβαίο σεβασμό και για αποδοχή (Jenkins & Kratt, 1997). Η προσέγγιση της θρησκείας ακριβώς μέσα από τη συγκεκριμένη οπτική, μπορεί να δώσει καινούριες κατευθύνσεις στον κάθε σκεπτόμενο άνθρωπο. Μέσα από τις δράσεις του εργαστηρίου επιδιώκεται η εστίαση όχι μόνο στα κείμενα και τις πηγές ως αυθεντική μορφή γνώσης και τροφής για σκέψη, αλλά και ο προγραμματισμός ερευνών στο πεδίο. Στον «πραγματικό κόσμο» (Robson, 2010) , που καλούμαστε ως επιστήμονες να επαναπροσδιορίσουμε παλιές και νέες όψεις , να διερευνήσουμε καινούρια θέματα, και να αξιολογήσουμε σύγχρονες τάσεις και ρεύματα.

Συνδυάζοντας, λοιπόν, τη θεωρία με την πράξη, προβλέπεται τόσο ο σχεδιασμός και η οργάνωση σεμιναρίων, συμποσίων, συνεδρίων, διαλέξεων όσο και ενεργή συμμετοχή του Εργαστηρίου σε αντίστοιχες διοργανώσεις. Η αλληλεπίδραση που επιτυγχάνεται σε αυτές τις δραστηριότητες μόνο οφέλη μπορεί να προσφέρει στην ακαδημαϊκή κοινότητα. Το Εργαστήριο προτρέπει τους συνεργάτες του, τα μέλη του, αλλά και τους φοιτητές να λαμβάνουν ενεργό μέρος. Είναι ανοιχτό για να καθοδηγήσει οποιοδήποτε επιθυμεί να προσεγγίσει επιστημονικά κάποιο θέμα, να καταθέσει την άποψή του, να σχολιάσει.

Παράλληλα, στοχεύει στην υλοποίηση δημοσιεύσεων και εκδόσεων σε ηλεκτρονική και έντυπη μορφή. Οι εκδόσεις αυτές θα εστιάζουν σε γνωστικά πεδία όπως αυτό της ιστορίας των θρησκειών, της κοινωνιολογίας της θρησκείας, της φιλοσοφίας της θρησκείας, της ψυχολογίας της θρησκείας, του διαθρησκευτικού διαλόγου, της θρησκευτικής λογοτεχνίας και τέχνης κ.α. Φυσικά, συμμετοχή σε αυτές τις εκδόσεις θα μπορούν να έχουν όλοι όσοι μπορούν να ανταπεξέλθουν στις επιστημονικές προδιαγραφές που ορίζονται. Στο σημείο αυτό, αξίζει να σημειωθεί ότι ήδη υπάρχει χώρος εντός του *site* του εργαστηρίου, όπου οι μεταπτυχιακοί φοιτητές, μπορούν να προσεγγίσουν συνοπτικά κάποιο επίκαιρο

θέμα, να αναπτύξουν κάποιο ζήτημα που τους απασχολεί κ.ά. Αναγνωρίζοντας το πόσο ωφέλιμο είναι για τους νέους ανθρώπους να δοκιμάσουν τις δυνατότητές τους, να αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες, να ασχοληθούν με το διαχειριστικό, οργανωτικό και επιστημονικό μέρος των ποικίλων δραστηριοτήτων, όπως αποτυπώνονται σήμερα, από την αρχή σύστασης του εργαστηρίου, όλα τα ονόματα των μελών και των συνεργατών είναι αναρτημένα στο σχετική κατηγορία του site. Το κάθε μέλος, μπορεί να διαθέσει το χρόνο του και τις γνώσεις του σε οποιοδήποτε πεδίο επιθυμεί.

Φυσικά, το Εργαστήριο βρίσκεται κάτω από την ομπρέλα ενός εκ των σπουδαιότερων πανεπιστημίων παγκοσμίως, όπως είναι το Εθνικό και Καποδιστριακό πανεπιστήμιο Αθηνών. Όμως, πέρα από το άρτιο και υψηλό επιστημονικό υπόβαθρο που χαρακτηρίζει τα μέλη του, πρωτοπορεί και στη δημιουργία και ανάπτυξη ερευνητικών προγραμμάτων. Αυτή η δυναμική του δεν θα μπορούσε να μην συμπαρασειεί και το Εργαστήρι. Έτσι, από τους βασικούς σκοπούς του, είναι ο σχεδιασμός και η υλοποίηση ερευνητικών προγραμμάτων στο πλαίσιο των μορφωτικών ακαδημαϊκών ανταλλαγών αλλά και στην ανάπτυξη ενός δικτύου συνεργασίας με φορείς και κέντρα ερευνών εφόσον οι επιστημονικοί στόχοι συμπίπτουν, συμβαδίζουν και αλληλοσυμπληρώνονται με αυτούς του Εργαστηρίου.

Το Εργαστήριο είναι ανοιχτό σε κάθε μορφή επικοινωνίας και συνεργασίας. Η επικοινωνία, ως διαδικασία, παρουσιάζει κάποια βασικά χαρακτηριστικά. Δεν είναι στάσιμη, χαρακτηρίζεται για την δυναμική της, τη διάδραση που επιτυγχάνεται, τους συμβολισμούς που προκύπτουν, τα πλαίσια που διαμορφώνονται (Liu, Volcic, Gallois, 2018). Έτσι, εκτός από μία διεπιστημονική έρευνα ανάμεσα σε συναφή ή διαφορετικά γνωστικά αντικείμενα που θεραπεύονται από το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών/και άλλα Πανεπιστήμια και μορφωτικά Ιδρύματα

επιδιώκεται η συνεργασία και η επικοινωνία με την εκκλησία της Ελλάδος, με εκπροσώπους άλλων θρησκειών, με Δημόσιους φορείς, Οργανισμούς, Ινστιτούτα, Βιβλιοθήκες, Επιστημονικές ιδιωτικές εταιρίες κ.ά. Μέσα από όλη αυτή την διαδικασία η γνώση έρχεται ακόμη πιο κοντά και η διεύρυνση των οριζόντων μας ενισχύεται ακόμη περισσότερο.

Αναμφισβήτητα, για την υλοποίηση όλων των παραπάνω είναι σημαντικό να υπάρχει ο χώρος που θα στεγάσει το εγχείρημα αυτό. Στο πλαίσιο του όλου σχεδιασμού και της σημαντικής βοήθειας που παρέχει στο κομμάτι αυτό το Τμήμα και η Κοσμητεία, επιδιώκεται, όσο αυτό μπορεί να καταστεί εφικτό από παροχές ή δωρεές, η συγκρότηση εξειδικευμένης βιβλιοθήκης, η λειτουργία κέντρου τεκμηρίωσης με τράπεζα πληροφοριών και υπολογιστών και η εξασφάλιση πρόσβασης σε ηλεκτρονικές πηγές με θεματικές που εστιάζουν στον κλάδο της θρησκευιολογίας.

Αναγνωρίζουμε όλοι ότι, πλέον, η εξ αποστάσεως μέθοδος αποτελεί βασικό εργαλείο της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Πρόκειται για ένα εργαλείο που έρχεται να βελτιώσει τις συνθήκες επικοινωνίας, μάθησης και αλληλεπίδρασης, εξοβελίζοντας περιορισμούς, που οι κλασικές μέθοδοι εκπαίδευσης παρουσιάζουν. Συγκεκριμένα, η εξ αποστάσεως εκπαίδευση δίνει τη δυνατότητα παροχής γνώσης και στις πιο απομακρυσμένες περιοχές ενώ μπορεί να υπερκαλύψει τις όποιες δυσκολίες υπάρχουν λόγω των χρονικών περιθωρίων που έχει κάποιος. Η εξ αποστάσεως μπορεί να διακριθεί σε Ασύγχρονη, Συγχρονική και Μεικτή, ανάλογα με τον τρόπο που υλοποιείται (Θωμάδης, 2017). Στο πλαίσιο όλων αυτών των καινοτόμων πρακτικών το εργαστήρι στοχεύει και αυτό με τη σειρά του στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση και στη διά βίου μάθηση. Ήδη, σχεδιάζεται ένα πρόγραμμα επιμόρφωσης, που θα απευθύνεται σε αποφοίτους των ανθρωπιστικών επιστημών, σε διδάσκοντες της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, σε διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό και λοιπών στελεχών

ακαδημαϊκών Ιδρυμάτων καθώς και οποιουδήποτε ενδιαφέρεται για τα γνωστικά αντικείμενα του εργαστηρίου.

Βασικός στόχος του εργαστηρίου είναι η συγκρότηση ερευνητικών ομάδων και η συμμετοχή σε άλλες ερευνητικές ομάδες του Τμήματος ή άλλων Τμημάτων του ΕΚΠΑ. Παράλληλα, επικεντρώνεται στη σχεδίαση, ανάπτυξη, διάχυση και αξιολόγηση ηλεκτρονικού ή/και έντυπου εκπαιδευτικού υλικού καθώς και εργαλείων εκπαίδευσης και έρευνας στο πεδίο του γνωστικού αντικείμενου του Εργαστηρίου. Επιδιώκει την ψηφιοποίηση και επεξεργασία χειρόγραφων και έντυπων γλωσσικών πόρων, τη δημιουργία και ψηφιακή επεξεργασία κειμενικών σωμάτων, με στόχο την πλήρη αξιοποίηση των πηγών και τη διάσωση αρχαιικού υλικού, συλλογών και εν γένει τεκμηρίων. Μέσα από την προβλεπόμενη εκπαίδευση και τεχνογνωσία των μελών του εργαστηρίου, επιδιώκεται η συνεργασία με φορείς, με στόχο τη διάσωση και τη διασύνδεση τεκμηρίων πάντα μέσα από το πρίσμα της θρησκευσιολογίας. Επιπρόσθετα, επιδιώκεται η συμμετοχή του Εργαστηρίου σε διεθνείς πλατφόρμες και ερευνητικές ομάδες, που σχετίζονται με την οντολογία και την τυποποίηση της πληροφορίας.

Μέσα από όλο αυτό το διεπιστημονικό και διαθεματικό περιβάλλον δράσης, το εργαστήριο στοχεύει στη συμμετοχή σε επιτροπές εμπειρογνομόνων, σε ομάδες εργασίας, τακτικά και έκτακτα συμβουλευτικά σώματα και παροχή συμβουλευτικών και γνωμοδοτικών υπηρεσιών σε εκκλησίες, δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς.

Φυσικά, είναι σημαντική η δημοσιότητα και η προβολή όλων των δράσεων του εργαστηρίου. Η δημοσιότητα προβλέπει την προβολή και διάχυση της υλοποίησης της συγκεκριμένης στοχοθεσίας και των σχετικών αποτελεσμάτων προς την ευρύτερη κοινότητα σε τοπικό, εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο. Οι ενέργειες

προβολής και πληροφόρησης στοχεύουν αφενός στην προώθηση και ανατροφοδότηση της γνώσης για θέματα σχετικά με την επιστήμη της θρησκευιολογίας και αφετέρου επιδιώκεται να ενισχυθούν και να προωθηθούν δίκτυα συνεργασίας. Στις ενέργειες προβολής και ενημέρωσης ενδεικτικά αναφέρουμε ότι αξιοποιούνται ως μέσα η ιστοσελίδα, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, οι ημερίδες, οι εκδηλώσεις, οι αφίσες, το έντυπο ή ηλεκτρονικό ενημερωτικό υλικό κ.λπ.

Συμπερασματικά, μέσα από τη συγκεκριμένη παρουσίαση επιχειρήθηκε να αποτυπωθούν όσο πιο συνοπτικά γίνεται οι στόχοι και οι σκοποί ίδρυσης του Εργαστηρίου θρησκευιολογίας. Πρόκειται για ένα στοχευμένο πλάνο δράσης που στηρίζεται στην αγάπη και την αφοσίωση για την θεολογική επιστήμη. Αναμφισβήτητα, όλοι αναγνωρίζουμε ότι χρειάζεται σκληρή δουλειά προκειμένου να επιτευχθούν οι συγκεκριμένοι στόχοι, αλλά μέσα από τη συνεργασία και την εστίαση στην πρόοδο κάθε δυσκολία μπορεί να ξεπεραστεί. Το Εργαστήριο είναι εδώ να καλοδεχτεί όλους όσους θέλουν να συνεισφέρουν σε αυτή την πρωτοβουλία, να συζητήσει, να ακούσει όλες τις απόψεις ακόμη και τις διαφωνίες και να αποδείξει ότι όταν υπάρχει θέληση και πίστη σε αυτό που κάνουμε, φυσικά με γνώμονα το καλό του συνανθρώπου και την εξέλιξη της επιστήμης, μόνο οφέλη μπορούμε να κερδίσουμε.

Βιβλιογραφία

Θωμάδης Παναγιώτης (2017), «Η Εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση ως Μέθοδος Επιμόρφωσης Δασκάλων: Στάσεις και Απόψεις», 5ο Πανελλήνιο Συνέδριο «Ένταξη και Χρήση των ΤΠΕ στην Εκπαιδευτική Διαδικασία», ΑΣΠΑΙΤΕ, 21 – 23 Απριλίου 2017, σ.369 – 380.

- Jenkins Carol A. & Kratt Dale (1997) "Sociological foundations of multicultural religious education", Barbara Wilkerson ed., Multicultural Religious Education, , Alabama: Religious Education Press, pgs 56 – 92.
- Liu Shuang & Volcic Zala & Gallois Cindy (2018), Εισαγωγή στη διαπολιτισμική επικοινωνία. Παγκόσμιοι πολιτισμοί και πλαίσια, μετάφρ. Ανδριανός Φριλίγγος, Αθήνα: Gutenberg.
- Reeber Michel (2010), *Οι μεγάλες θρησκείες του κόσμου*, μετάφρ. Χρήστος Γεμελιάρης, Αθήνα: Νόβολι.
- Robson Colin (2010), *Η έρευνα του Πραγματικού Κόσμου*, μετάφρ. Βασιλική Νταλάκου – Κατερίνα Βασιλίκου, Αθήνα:Gutenberg.

The Disciple Of The Psychology Of Religion As Part Of Research At The Laboratory For The Study Of Religion At NKUA (award speech)

Khader I. Alkhouri, MA, Cand. Ph.D.

To carry out scientific studies there must be a laboratory, a healthy scientific environment, and here today the first Laboratory for the study of religion has been established in Greece at the NKUA¹, which will have an effective role in academic development by publishing the latest research specializing in religion, psychology and other fields within the Greece space. This laboratory is a successful step and a change in the plan from its roots in spreading expertise and science and providing purely scientific conditions for future generations.

Keywords: Psychology of Religion; Laboratory for the study of religion.

Establishment of the Laboratory

According to Article 1 in the Government Gazette 247 / February 3, 2020, No. II², for the first time, the Laboratory for the Study of Religion³ is found at the Department of Social Theology & the Study of Religion of the National and Kapodistrian

---

¹ Today the National and Kapodistrian University of Athens is one of the best universities in the world, as it offers a wide range of postgraduate programs, which cover a variety of scientific, religious, psychological, philosophical, medical, etc. fields.

² Decision establishing the Laboratory of Religion, Official Gazette 247/issue.B/3.02.2020.

³ The Laboratory for the study of religion <https://rsl.soctheol.uoa.gr/>

University of Athens. This Laboratory for the study of religion was actively started by the director Dr. Spyridon Tsitsigkos, professor of psychology of religion at the University of Athens (NKUA, 2022).

The Role of the Psychology of Religion in NKUA.

Since psychology of religion is an interdisciplinary subject, which observes and analyzes religion, it is a major topic in a special field of human behavior, in a psychological way (Tsitsigkos, 2017). At the beginning of research on the psychology of religion in Greece, it was immersed with the great figures who emphasized the importance of religion concerning Philosophy and Psychology (Nissiotis, 2006) such as William James (1842-1910), Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831), Sigmund Freud (1856-1939), Carl Jung (1875–1961), Alfred Adler (1870-1937), Gordon Allport (1897–1967), Erik Erikson (1902-1994), Erich Fromm (1900–1980), Otto Rudolf (1869–1937), Allen Bergin 1934 (Tsitsigkos, 2017).

Since contemporary psychology was founded in the nineteenth century, starting with psychological research in the space of a laboratory. Today in Greece, the science of psychology of religion falls under the Department of Social Theology & the Study of Religion of Theology School, at the NKUA but, abroad the psychology of religion falls under the Department of Psychology (Tsitsigkos, 2017). As the Psychology of Religion (Gorsuch, 1988) takes this into account religion has the potential to promote physical and mental health in a variety of ways, particularly by promoting healthy living through the provision of social support

networks and the encouragement of optimism in a spiritual environment that can also be helpful for physiological functioning (Koenig, McCullough & Larson, 2001). So, one of the primary roles of the Laboratory for the study of religion is to encourage young psychologists to become involved in the empirical study of religion (Bernard et al., 2003).

In Greece, the psychology of Religion explains how religion is an important part of the life cycle of human life and experience, and studies the analysis of the potential influence and role of religious imagination, ritual, archetype, and symbol in social culture and individual psychological construction with a relationship with the holy Fathers (Tsitsigkos, 2023). As we can see in the Christian spirituality plays a positive psychological role in patients' well-being, control over life stressors, and a sense of positivity and hope (Kaliampou & Roussi, 2017).

Between Psychology and Religion at NKUA.

As religion is about psychosomatic and spiritual union, the interconnection and dependence of man from an organism to a system entity that may consist of personal spirits or impersonal forces in a particular community of worship. So too, psychology plays a role in building and developing the soul of man consciously or unconsciously since psychology is a science that studies the mind and perception and thinking and feeling, and behavior of people (Tsitsigkos, 2017). In NKUA There is an ongoing collaboration between the Department of Psychology and the Department of Social Theology & the Study of Religion, every year students from the Department of Psychology are sent

to study religious psychology courses in the theological School, to complete the semester. In NKUA the electronic scientific journal *Theophany* was created in 2019 to publish the latest research in the Psychology of Religion⁴, this confirms the role of Psychology of Religion in Greece on the regional and global scale. Moreover, in the NKUA the first Anglo-Greek dictionary of religious-psychological terms was written by me. It will help the student to understand scientific, psychological and religious terminology in a profound and understandable way⁵.

The Psychology of Religion Research as Part of the Laboratory for the Study of Religion of NKUA.

We can study the psychology of religion in the lab (Saroglou, 2020) and understand the facilitate spiritual and psychological healing processes and study religious-psychological theories and research methods as well as the development (Hagmaier, 1965), and psychology of religion. Starting with religious-psychological investigations in the laboratory, which often use methods such as experiments, questionnaires, and interviews (Batson, 1977). This Laboratory reveals the current trend of development of the psychology of religion in Greece because in recent years the psychology of religion in Greece has undergone a labyrinthine process of evolution (Tsitsigkos, 2017).

---

⁴ Theophany Journal, <http://epub.lib.uoa.gr/index.php/theophany/index>, NKUA, Greece, Athens.

⁵ Khader I. Alkhoury, [Αγγλοελληνικό λεξικό θρησκευτοψυχολογικών όρων](#), Αθήνα, 2020

The Laboratory for the Study of Religion will conduct extensive research to understand the unique psychological and mental health needs of all religions (Malviya, 2023), we will also provide original articles on the psychological aspects of religion and spirituality. The psychology of religion as part of the Laboratory will include focusing on the common Abrahamic heritage of Muslims, Christians, and Judaism, and other common religions such as Hinduism, and Buddhism to reduce interreligious conflicts and behind the promotion of "intercultural dialogue", to create a source of mutually enriching, and understanding, tolerance (Behere et al., 2013).

This laboratory hopes to open new horizons for the religious and psychological circles of Greece (Tsitsigkos, 2023). The lab can combine Western psychological theory, clinical experience, and a system of religious counseling to develop a method of counseling that is more in line with the needs of modern people. Students and scientists in the laboratory will conduct cutting-edge research on psychological, cultural, evolutionary, and ecological processes related to interpersonal and intergroup relations, motivation and emotion, self and social perception, decision-making, and other psychological and religious phenomena (Taves, 2020).

As we know abroad, there is a great development in the psychology of religion, at the Laboratory for the Study of Religion of NKUA we have to mention that there are important religious laboratories abroad that we will deal with like: the UVA Religion Lab of the University of Virginia: which It explores about religion, race, and democracy at the local, national, and

global levels.⁶ Religion Lab of Columbia University: In this laboratory, "texts" are analyzed, from historical documents to elements of visual culture.⁷ Culture and Religion Lab: perspectives on culture and religion are studied from the perspectives of social and cultural psychology, neuroscience, biology, cognitive psychology, and cognitive science.⁸ Levyna Laboratory for the Experimental Research of Religion: This lab studies religious behavior and brings together researchers with diverse backgrounds such as religious studies, anthropology, history, psychology, and neuroscience, who work collaboratively to investigate beliefs.⁹ Laboratory for the Experimental Research of Religion of Masaryk University.¹⁰ REL Digital Lab at the University of Alabama: is a collaborative space for digital humanities work in the Department of Religious Studies¹¹ Caribbeanist Labs on Religion (CLR) at The University of Texas Austin. ¹² REM Lab at the University of California, Santa Barbara.¹³ Religion, Culture, and Peace Laboratory (RCP Lab) at

---

⁶ UVA Religion Lab <https://religionlab.virginia.edu/>

⁷ Religion Lab - Department of Religion - Columbia University

<https://religion.columbia.edu/content/religion-lab>

⁸ Culture and Religion Lab <https://cultureandreligionlab.weebly.com/>

⁹ Levyna Laboratory for the Experimental Research of Religion

<https://www.levyna.cz/>

¹⁰ Laboratory for the Experimental Research of Religion

<https://www.muni.cz/en/about-us/organizational-structure/faculty-of-arts/213840-labfor-the-expresearch-of-religio>

¹¹ REL Digital Lab <https://digitallab.religion.ua.edu/>

¹² Caribbeanist Labs on Religion (CLR) <https://liberalarts.utexas.edu/rs/caribbeanist-labs-on-religion-clr/>

¹³ REM Lab at University of California, Santa Barbara

<https://remlab.religion.ucsb.edu/>

Payap University.¹⁴ Culture, Adaptation, Religion, Morality, Anthropomorphism Lab (CARMA) at Arizona State University¹⁵. Haifa Laboratory for Religious Studies¹⁶. MAGIC Lab at the University of British Columbia.¹⁷ Center for Psychology of Religion at UCLouvain: Université catholique de Louvain¹⁸.

Why Does The Laboratory For The Study Of Religion Of NKUA Have To Deal With The Psychology Of Religion?

The humanistic and phenomenological interpretation of the psychology of religion and the psycho-dynamic of religious experience is complex and can act as coping mechanisms in response to anxiety, may arise from the desire to seek a sense of self or transcendence, or may be associated with the creation of symbols that arbitrate reality (Salman, 1965). As far as Jung is concerned, the religious experience exists, it exists within the unconscious mind, overcoming and controlling the human self (Fauteux, 1995). The face of religion in today's society has always been an intriguing issue, and it's not hard to explain it through traditional theories and its inherent experimental psychology. So, the Psychology of religion it's an emerging system, and the natural expression of religion is in itself an indication of the progress of the psychology of religion (Robertson, 1979). The

---

¹⁴ Religion, Culture, and Peace Laboratory (RCP Lab) at Payap University

<https://ircp.payap.ac.th/>

¹⁵ Culture, Adaptation, Religion, Morality, Anthropomorphism Lab (CARMA) at Arizona State University <https://psychology.asu.edu/research/labs/carma-lab>

¹⁶ Haifa Laboratory for Religious Studies <https://rlgslsb.haifa.ac.il/?lang=en>

¹⁷ MAGIC Lab at The University of British Columbia <https://magiclab.psych.ubc.ca/>

¹⁸ Center for Psychology of Religion at UCLouvain: Université catholique de Louvain <https://www.psyreli.org/>

psychology of religion can help to understand the reasons why human beings produce religious behavior, and it is a study of the religious mind and people, like the decentralized study of religion, and religion is a phenomenon in a real mental experience (Batson, 1977). Thinking about religion as another source of psychology does not mean turning psychology into a new religion. As far as William James believed that religion should be understood as a capacity beyond consciousness and will (Leuba, 1904), the outcome of facing religious reality can improve people's lives (Koenig, 2012). The main topic of religious psychology is the psychological basis of religious experience and the analysis of religious experience and its belonging mainly to the level of reason, the level of perception, the will of the soul, and the level of motivation and emotion (Głaz, 2020).

Summary

To conclude, such important developments in psychology of Religion in the space of the Laboratory can open up a broad field, not only scientifically, but also practiced in the field of delimiting the role of religion in the public sphere, addressing the problems of religious extremism and the spiritual void among young people.

Bibliography

Batson, C. D. (1977, Dec). C. Daniel Batson. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 16(4), 413-418. doi:<https://doi.org/10.2307/1386228>

- Batson, D. C. (1977, Dec). Experimentation in Psychology of Religion: An Impossible Dream. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 16(4), 413-418. doi:<https://doi.org/10.2307/1386228>
- Behere, P. B., Das, A., Yadav, R., & Behere, A. P. (2013). Religion and mental health. *Indian J Psychiatry*, 187-194. doi:10.4103/0019-5545.105526
- Bernard, S., Hood, R. W., Hunsberger, B., & Gorsuch, R. (2003). *The psychology of religion: An empirical approach*. Guilford Press.
- Fauteux, K. (1995). Beyond Unity: Religious Experience, Creativity, and Psychology. *Journal of Aesthetic Education*, 29(2), 93-101. doi:<https://doi.org/10.2307/3333457>
- Głaz, S. (2020, September 9). Psychological Analysis of Religious Experience: The Construction of the Intensity of Religious Experience Scale (IRES). *Journal of religion and health*, 60(1), 576-595. doi:10.1007/s10943-020-01084-7
- Gorsuch, R. L. (1988). Psychology of Religion. *Annual Review of Psychology*, 39, 201-221.
- Hagmaier, G. (1965). The Place of Religion in Developmental Psychology. *Journal of Religion and Health*, 4(4), 341-44. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/27504734>
- Kaliampos, A., & Roussi, P. (2017). Religious beliefs, coping, and psychological well-being among Greek cancer patients. *Journal of Health Psychology*, 22(6), 754-764. doi:10.1177/1359105315614995
- Koenig, H. G. (2012, Dec 16). Religion, Spirituality, and Health: The Research and Clinical Implications. *ISRN Psychiatry*, 1-33. doi:10.5402/2012/278730
- Koenig, H. G., McCullough, M. E., & Larson, D. B. (2001). *Handbook of religion and health*. USA: Oxford University Press,.

- Leuba, J. H. (1904). Professor William James' Interpretation of Religious Experience. *International Journal of Ethics*, 14(3), 322-339. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/2375921>
- Malviya, S. (2023, February 13). The Need for Integration of Religion and Spirituality into the Mental Health Care of Culturally and Linguistically Diverse Populations in Australia: A Rapid Review. *Journal of Religion and Health*, 1-25. doi:<https://doi.org/10.1007/s10943-023-01761-3>
- Nissiotis, N. (2006). Psychology of Religion. MASTER.
- NKUA. (2022, December 18). HUB. Retrieved from Επίσημη παρουσίαση του Εργαστηρίου Θρησκειολογίας του ΕΚΠΑ: <https://hub.uoa.gr/religlab-event-presentation/>
- Robertson, R. (1979). Religious Movements and Modern Societies: Toward a Progressive Problemshift. *Sociological Analysis*, 40(4), 297-314. doi:<https://doi.org/10.2307/3709959>
- Salman, D. H. (1965). The Psychology of Religious Experience. *Journal of Religion and Health*, 4(5), 387-397.
- Saroglou, V. (2020). The Psychology of Religion. London: Routledge. doi:<https://doi.org/10.4324/9781351255967>
- Taves, A. (2020, June 20). Psychology of Religion Approaches to the Study of Religious Experience. (P. K. Moser, & C. Meister, Eds.) *The Cambridge Companion to Religious Experience*, 25-54. doi:10.1017/9781108575119.004
- Tsitsigkos, S. (2017). Psychology of Religion (Greek Language). Athens, Greece: TREMENDUM.
- Tsitsigkos, S. (2023, Jan 29). *Presentation Religion Laboratory (Main Part)*. Retrieved from Youtube: <https://youtu.be/1nGMXtOIP5Q>

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ
PHOTOS FROM THE PRESENTATION

ΔΗΜΟΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ
ΑΡΓΥΡΟΥΠΟΛΗΣ

ΔΗΜΟΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ
ΑΡΓΥΡΟΥΠΟΛΗΣ

Organizational – scientific committee of the presentation

Sp. Tsitsigkos, N. Denaxas, G. Fountoulakis, K. Alkhoury

Οργανωτική – επιστημονική επιτροπή παρουσίασης

Σπ. Τσιτσίγκος, Ν. Δεναξάς, Γ. Φουντουλάκης, Κ. Alkhoury

General presentation

Maria – Olympia Pontiki, scientific assistant of the Laboratory, Lawyer and Counseling specialist

Γενική παρουσίαση

Μαρία – Ολυμπία Ποντική, επιστημονική συνεργάτις του Εργαστηρίου Θεραπευτικής ΕΚΠΑ, Νομικός, Σύμβουλος Ψυχικής Υγείας

Editing of the special issue

Sp. Tsitsigkos, N. Denaxas, K. Alkhoury

Επιμέλεια έκδοσης

Σπ. Τσιτσίγκος, Ν. Δεναξάς, Κ. Alkhoury

General support of the event

REGION of ATTICA – MUNICIPALITY of ARGYROUPOLI ELLINIKON

FRESH PATISSERIE

and the undergraduate students of our Faculty

G. Asprogerakas, G. Antoniou, E. Gousali, E. Grigoriadou, Io. Papatheodorou,
C. Zacharaki, St. Kamizouli, C. Kritikou, Al. Karvela, N. Karatza, Z. Katsiki,
Ath. Katsouda, A. Katsouli, Ch. Liakopoulou, E. Manoli – Ovcina, E. Papadia,
I. Sagoulis, M.-L. Hatziparashou, El. Hristou

Υποστήριξη εκδήλωσης

FRESH PATISSERIE

και οι φοιτήτριες και φοιτητές του Τμήματος

Γ. Ασπρογέρακας, Γ. Αντωνίου, Ε. Γκουσάλη, Ε. Γρηγοριάδου, Ιω.
Παπαθεοδώρου, Αικ. Ζαχαράκη, Στ. Καμιζούλη, Αικ. Κρητικού, Αλ.
Καρβελά, Ν. Καρατζά, Ζ. Κατσίκη, Αθ. Κατσούδα, Α. Κατσούλη, Χρ.
Λιακοπούλου, Ε. Μανώλη – Όβτσιννα, Ε. Παπαδιά, Ι. Σαγκούλης, Μ.-Λ.
Χατζηπαράσχου, Ελ. Χρήστου

ISSN: 2653-9527